

Ks. prof. ucz. dr hab. PRZEMYSŁAW ARTEMIUK¹

WT UKSW w Warszawie

© 0000-0001-5337-0329

ZARZUTY ŻYDÓW I POGAN WOBEC CHRZEŚCIJAN W PIERWOTNYM KOŚCIELE. PERSPEKTYWA APOLOGIJNA

WSTĘP

Słowo *apologia* w kontekście chrześcijańskim pojawia się najpierw w tekstach Nowego Testamentu². Spotykamy je zaledwie osiem razy (zob. Dz 22,1; 25,16; 1 Kor 9,3; 2 Kor 7,11; Flp 1,7.16; 2 Tm 4,16). Niemniej jednak wezwanie z *Pierwszego Listu* św. Piotra Apostoła: „Pana zaś Chrystusa miejcie w sercach za Świętego i bądźcie zawsze gotowi do obrony (*pros apologian*) wobec każdego, kto domaga się od was uzasadnienia tej nadziei, która w was jest” (1 P 3,15), stanowiące zachętę do obrony wiary, uchodzi za klasyczny tekst, zawierający

¹ Ks. prof. ucz. dr hab. Przemysław Artemiuk (ur. 1974) – teolog fundamentalny, adiunkt na Wydziale Teologicznym UKSW, wykładowca w Wyższym Seminarium Duchownym w Łomży oraz przewodniczący Stowarzyszenia Teologów Fundamentalnych w Polsce. Ostatnio opublikował monografię „W obronie spraw najważniejszych. Szkice o apologii” (Poznań 2019) oraz zbiór tekstów publicystycznych „Podręczny alfabet katolicka” (Kraków 2018), a także zredagował tom studiów „Nowa apologia. Czego, wobec kogo i jak bronimy?” (Płock 2020).

² W artykule wykorzystuję fragmenty mojej książki, zob. P. Artemiuk, *Renesans apologii*, Płock 2016, s. 33-72.

FR. PROF. PRZEMYSŁAW ARTEMIUK, PhD¹

WT UKSW in Warsaw

© 0000-0001-5337-0329

JEWISH AND GENTILE ALLEGATIONS AGAINST CHRISTIANS IN THE EARLY CHURCH. AN APOLOGETIC PERSPECTIVE

INTRODUCTION

The word *apologia* in a Christian context first appears in New Testament texts.² We only encounter it eight times (see Acts 22:1; 25:16; 1 Cor 9:3; 2 Cor 7:11; Phil 1:7.16; 2 Tim 4:16). Nevertheless, the exhortation from *the First Letter of Peter* saying “But in your hearts revere Christ as Lord. Always be prepared to give an answer (*pros apologian*) to everyone who asks you to give the reason for

¹ Fr. Prof. Przemysław Artemiuk, PhD (born 1974) – a fundamental theologian, assistant professor at the Faculty of Theology of UKSW, lecturer at the Major Seminary in Łomża and president of the Association of Fundamental Theologians in Poland. He has recently published a monograph „W obronie spraw najważniejszych. Szkice o apologii” [In defence of the most important matters. Essays on Apology] (Poznań 2019) and a collection of journalistic texts „Podręczny alfabet katolicka” [„A handy alphabet of a Catholic” (Kraków 2018), and also edited a volume of studies „Nowa apologia. Czego, wobec kogo i jak bronimy?” [The New Apologia. What, towards whom and how do we defend?] (Płock 2020).

² The article uses excerpts from my book, see P. Artemiuk, *The Renaissance of Apologia*, Płock 2016, pp. 33-72.

dwa istotne wymiary współczesnej teologii fundamentalnej: obronę i uzasadnienie³. Nie zmienia to jednak faktu, że żadne z pism nowotestamentalnych, nawet Ewangelie, nie są *sensu stricte* apologiami, chociaż ten wymiar przenika zarówno ich treść (szczególnie jest widoczny w *Ewangelii wg św. Jana*), jak i samo przepowiadanie Jezusa, a potem Jego uczniów. Obrona prawdy o zmartwychwstaniu ukrzyżowanego Pana była dominantą pierwszych misji ewangelizacyjnych. Stając najpierw wobec Żydów, a potem pogan, uczniowie Jezusa byli niejako *skazani* na apologię, w przeciwnym bowiem razie nauka Krzyża nie wyszłaby poza mury Wieczernika. W takim właśnie kontekście św. Paweł wypowiada słynne twierdzenie: „Gdy Żydzi żądają znaków, a Grecy szukają mądrości, my głosimy Chrystusa ukrzyżowanego, który jest zgorszeniem dla Żydów, a głupstwem dla pogan, dla tych zaś, którzy są powołani, tak spośród Żydów, jak i spośród Greków – Chrystusem, mocą Bożą i mądrością Bożą” (1 Kor 1,22-24). Badając zatem moment narodzin pierwszych apologii chrześcijańskich, pytam po pierwsze o kontekst ich powstania, czyli sytuację historyczną, oskarżenia ze strony Żydów i pogan, następnie o charakter, tematykę dzieł, a w końcu o sposób argumentacji, jaki wypracowali pierwsi apologeti.

J.N.D. Kelly (zm. 1997) stwierdza, że czas od epoki apostołów do połowy drugiego wieku może budzić szczególne zainteresowanie⁴. Rodzące się chrześcijaństwo, pomimo swojej specyfiki, w oczach rzymskich pisarzy zlewało się początkowo z żydowskim mono-teizmem. Swetoniusz (zm. ok 140) w swoich *Żywotach Cezarów*, charakteryzując panowanie Nerona (54-68), nazywa wyznawców Chrystusa sekciarskim zabobonem, zagrażającym rzymskiej tradycji⁵. Opisując z kolei czasy Klaudiusza (41-54), wspomina o dekreście

³ Zob. H. Verweyen, *Gottes letztes Wort. Grundriss der Fundamentaltheologie*, Regensburg 2002⁴, s. 33-43.

⁴ J.N.D. Kelly, *Początki doktryny chrześcijańskiej*, przekład J. Mruwkówna, Warszawa 1988, s. 34.

⁵ Swetoniusz, *Żywoty Cezarów: Nero*, 16; t. II, przekład J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław 2004, s. 404.

the hope that you have.” (1 Peter 3:15), an exhortation to defend the faith, is considered a classic text, which contains two essential dimensions of contemporary fundamental theology, i.e. defence and justification³. This does not change the fact, however, that none of the New Testament writings, not even the Gospels, are in the strict sense apologias, although this dimension pervades both their content (it is particularly visible in *the Gospel according to St John*) and the very preaching of Jesus and later his disciples. The defence of the truth about the resurrection of the crucified Lord was the dominant feature of the first evangelising missions. Facing first the Jews and then the Gentiles, the disciples of Jesus were, as it were, condemned to be apologists, for otherwise the teaching of the Cross would not have gone beyond the walls of the Cenacle. It is in this context that St Paul makes his well-known statement: “Jews demand signs and Greeks look for wisdom, 23 but we preach Christ crucified: a stumbling block to Jews and foolishness to Gentiles, 24 but to those whom God has called, both Jews and Greeks, Christ the power of God and the wisdom of God.” (1 Cor 1:22-24).

Therefore, in examining the moment of birth of the first Christian apologias, the author first asks about the context in which they were written, i.e. the historical situation, the accusations made by Jews and Gentiles, then about the nature and subject matter of the works, and finally about the method of argumentation developed by the first apologists.

J.N.D. Kelly (died in 1997) states that the time from the Age of the Apostles to the middle of the second century may be of particular interest.⁴ The emerging Christianity, despite its specificity, in the eyes of Roman writers initially merged with Jewish monotheism. Suetonius (died ca. 140) in his *Lives of the Caesars*, when characterizing the reign of Nero (54-68), calls the followers of Christ a sectarian

³ See H. Verweyen, *Gottes letztes Wort. Grundriss der Fundamentaltheologie*, Regensburg 2002⁴, pp. 33-43.

⁴ J.N.D. Kelly, *Early Christian Doctrines*, translated by J. Mruwkówna, Warsaw 1988, p. 34.

banicyjnym, prawdopodobnie z 49 r., na mocy którego Żydzi zostali wypędzeni z Rzymu. Historyk stwierdza, że akt ten dokonał się, ponieważ „bezustannie wicherzyli, podlegani przez jakiegoś Chrestosa”⁶. Ta lakoniczna wypowiedź może sugerować zarówno spór w obrębie społeczności żydowskiej, zamieszkującej Wieczne Miasto, którego przyczyną jest Chrestos⁷, jak i utożsamienie chrześcijan, czy też judeochrześcijan z Żydami. Wszyscy bowiem ponieśli tę samą karę. Tego typu wątpliwości nie posiadał już ani Celsus (zm. III w.), atakujący chrześcijan z pozycji judaizmu i myśli greckiej, ani też cesarz i filozof Julian Apostata (zm. 363)⁸, wyraźnie odróżniający te dwa wyznania. Ten ostatni w polemicznym traktacie z roku 362/363 *Przeciw Galilejczykom* stwierdza jednoznacznie: „ponieważ oni [chrześcijanie] mówią, że różnią się od dzisiejszych Żydów, ale nadal są prawdziwymi Izraelitami według słów proroków i że podporządkowują się przede wszystkim Mojżeszowi i prorokom, którzy po nim nastąpili w Judei, zobaczymy zatem, w czym naprawdę zgadzają się z nimi”⁹. Niezależnie jednak od początkowych opinii i wątpliwości rzymskich pisarzy, stykających się z wyznawcami Chrystusa w różnych miejscach cesarstwa, pierwsi chrześcijanie nie byli żadnym ugrupowaniem żydowskim czy też sektą funkcjonującą w ramach kształtującego się judaizmu rabinicznego. Pierwotny Kościół rodził się w opozycji do Żydów, dlatego źródeł pierwotnej

⁶ Swetoniusz, *Żywoty Cezarów*: Boski Klaudiusz, 25; t. II, s. 366. Dekret banicyjny odnotowuje również św. Łukasz w *Dziejach Apostolskich*, kiedy opisuje pobyt Pawła w Koryncie i spotkanie z Akwilą i Pryscyllą (Dz 18,1-2).

⁷ Nie wiemy, czy w stwierdzeniu Swetoniusza chodzi o świadome zniekształcenie postaci Jezusa (przymiotnik *chrestos* znaczy: łagodny, miły, użyteczny, dobry, wspinały), fakt ten jednak wykorzystali pozytywnie pisarze chrześcijańscy, zob. Justyn Męczennik, 1 Apologia 4,1, w: Justyn Męczennik, 1 i 2 Apologia. Dialog z Żydem Tryfonem, przekład L. Misiarczyk, Warszawa 2012, s. 44.; Tertulian, *Apologetyk* III,5, „Pisma Ojców Kościoła”, t. XX, red. J. Sajdak, Poznań 1947, s. 17.

⁸ Zob. Orygenes, *Przeciw Celsusowi*, II,1-9, przekład S. Kalinkowski, Warszawa 1986, s. 87-94.

⁹ Julian Apostata, *Przeciw Galilejczykom*, 243A-253B, przekład A. Pająkowska, Poznań 2012, s. 67.

superstition, threatening the Roman tradition⁵. In turn, in his account of the time of Claudius (41-54), he mentions an outlaw decree, probably from 49, by which the Jews were expelled from Rome. The historian states that act took place because they “were continually making disturbances at the instigation of one Chrestus.”⁶ This laconic statement may suggest both a dispute within the Jewish community living in the Eternal City caused by Chrestus⁷, and an identification of Christians, or Judeo-Christians, with Jews. For they all suffered the same punishment. Neither Celsus (d. 3rd century), who attacked Christians from a position of Judaism and Greek thought, nor the emperor and philosopher Julian the Apostate (d. 363)⁸, who clearly distinguished between the two faiths. The latter, in his polemical treatise of 362/363 *Against the Galileans*, states unequivocally that “since the Galilaeans say that, though they are different from the Jews, they are still, precisely speaking, Israelites in accordance with their prophets, and that they obey Moses above all and the prophets who in Judaea succeeded him, let us see in what respect they chiefly agree with those prophets.”⁹ However, regardless of the initial opinions and doubts of the Roman writers, who came into contact with Christ’s

⁵ Suetonius vol. II *The Lives of the Caesars*, II: Nero, 16; online https://www.gutenberg.org/files/6400/6400-h/6400-h.htm#link2H_4_0007 accessed on 26.10.2021.

⁶ Suetonius vol. II *The Lives of the Caesars*: Claudius, 25; p. 366. The decree of banishment is also recorded by St. Luke in the Acts of the Apostles when he describes Paul’s stay in Corinth and his meeting with Aquila and Priscilla (Acts 18:1-2).

⁷ We do not know whether Suetonius’s statement refers to a conscious distortion of the figure of Jesus (the adjective *chrestos* means gentle, kind, useful, good, wonderful), but this fact was positively employed by Christian writers, see Justin Martyr, 1 Apologia 4,1, in: Justin Martyr, 1 and 2 Apologia. Dialogue with Trypho, translated by L. Misiarczyk, Warsaw 2012, p. 44; Tertullian, Apologetics III,5, „Pisma Ojców Kościoła” [Writings of the Fathers of the Church], vol. XX, ed. by J. Sajdak, Poznań 1947, p. 17.

⁸ See Origen *Contra Celsum*, II,1-9, translated by S. Kalinkowski, Warsaw 1986, pp. 87-94.

⁹ Julian the Apostate, *Against the Galileans*, 243A-253B, online https://www.tertullian.org/fathers/julian_apostate_galileans_1_text.htm accessed on 26.10.2021

apologii najpierw należy szukać w polemice antyjudajstycznej, a nie w zarzutach wysuwanych przez pogan.

H. Seweryniak (ur. 1951), badając początki Kościoła, zgłasza dwie uwagi natury metodologicznej. Stwierdza najpierw, iż rzeczywistość eklezjalną lat trzydziestych I wieku w Ziemi Świętej należy opisać słowami: polimorfia i ortodoksja¹⁰. Pierwsze z nich oznacza wielopostaciowość chrześcijaństwa, przybierającego na terenie Palestyna liczne nurty, istniejące równolegle, co może oznaczać, że Kościół nie miał jeszcze jednolitego charakteru (podobnie zresztą funkcjonował judaizm tamtego czasu). Problem ortodoksyjności pierwszych wspólnot każe między innymi zapytać o kształtowanie się relacji społeczności żydowskiej do pierwszych chrześcijan. Kiedy i w jaki sposób nastąpiło definitywne rozejście się Kościoła i synagogi? Od jakiego momentu zaczęto traktować chrześcijan jako *minim*, czyli heretyków w obrębie judaizmu? Po drugie, sugeruje plocki teolog, genezy Kościoła nie można upatrywać jedynie w odrzuceniu Jezusa przez Izrael. Przecież część Żydów przyjęła Ewangelię o królestwie, o czym świadczy istnienie wspólnot pierwszych chrześcijan w Judei, Samarii i Galilei¹¹.

¹⁰ Zob. H. Seweryniak, *Geneza Kościoła i pierwsze etapy jego rozwoju*, w: *Skąd Kościół? Wokół współczesnych pytań o początki chrześcijaństwa*, red. H. Seweryniak, M. Skierkowski, Płock 2011, s. 186.

¹¹ Niemiecki patrolog M. Fiedrowicz (ur. 1957), autor monumentalnych prac na temat początków chrześcijaństwa, nie dostrzega niemal zupełnie obrony wobec judaizmu, w starożytnych dziejach apologii natomiast wyróżnia sześć okresów. Przedstawiają się one następujące. Pierwszy, to czas kształtowania się apologii, który następuje po okresie kerygmaticznego przepowiadania (znamionują go takie dzieła, jak: apokryficzna *Nauka Piotra* – ok. 130 r. i akta Męczenników). Po nim przypada etap pierwszych apologii (II w.). Niemiecki patrolog zalicza do nich dzieła Kwadratusa, Arystydesa, Justyna, Militiadesa, Apolinarego z Hierapolis, Mielitona z Sardes i Atenagorasa. Następnie przychodzi czas na dojrzałą literaturę apologetyczną (II/III), a zatem działalność takich apologetów, jak: Tacjan Syryjczyk, Teofil Antiocheński, Ireneusz, Klemens Aleksandryjski, Tertulian, Minucjusz Felix, Hipolit Rzymski, Cyprian i Orygenes. Kolejny okres, to czas wielkich prac polemicznych (III/IV). Należą do nich pisma Laktancjusza, Euzebiusza z Cezarei, Atanazego i wczesnego dzieła Augustyna. Następnym etapem, to trzyletnie panowanie

followers in various parts of the empire, the first Christians were not a Jewish grouping or sect within the emerging rabbinic Judaism. The early Church was born in opposition to the Jews, so the sources of the original apologia must first be sought in anti-Judaic polemics, not in the accusations made by Gentiles.

Seweryniak (b. 1951), studying the origins of the Church, makes two methodological remarks. First, he states that the ecclesial reality of the thirties of the first century in the Holy Land should be described with the words: polymorphy and orthodoxy.¹⁰ The first one means the multiformity of Christianity, which took on numerous parallel trends in Palestine, which may mean that the Church was not yet uniform in character (Judaism of that time functioned in a similar way). The problem of the orthodoxy of the first communities raises questions, among others, about the development of the relationship of the Jewish community and the first Christians. When and how did the definitive separation of church and synagogue take place? Since when did Christians start to be treated as *minims*, i.e. heretics within Judaism? Secondly, the theologian from Płock suggests, the genesis of the Church cannot be found only in Israel's rejection of Jesus. After all, some Jews accepted the Gospel about the kingdom, which is proved by the existence of the communities of the first Christians in Judea, Samaria and Galilee.¹¹

¹⁰ See H. Seweryniak, *Geneza Kościoła i pierwsze etapy jego rozwoju* [Genesis of the Church and the first stages of its development] in: *Skąd Kościół? Wokół współczesnych pytań o początki chrześcijaństwa* [Where did the Church come from? Around contemporary questions about the origins of Christianity], ed. H. Seweryniak, M. Skierkowski, Płock 2011, p. 186.

¹¹ Fiedrowicz (b. 1957), the German pathologist, author of monumental works on the early Christianity, sees almost no defence against Judaism, while he distinguishes six periods in the ancient history of apologia. These are as follows. The first one is the time of formation of apologia, which follows the period of kerygmatic preaching (marked by such works as the apocryphal *Teaching of Peter* – ca. 130 and Acts of Martyrs). It is followed by the stage of the first apologies (the 2nd century). The German pathologist classifies the works of Quadratus, Aristides, Justin, Miltiades, Apolinus of Hierapolis, Mieliton of Sardes and Athenagoras among them. Then comes the time of mature apologetic literature (II/III), and thus the work

WOBEC JUDAIZMU

Uwagi dotyczące początków Kościoła są również istotne przy badaniu pierwszych apologii. Okazuje się bowiem, że obrona chrześcijaństwa jest następstwem zarzutów stawianych przez Żydów. Poprzedzają ją prześladowania, świadczące o narastającym konflikcie z wyznawcami Jezusa, aż do całkowitej separacji judaizmu. Prześledźmy zatem najpierw dzieje relacji chrześcijańsko-żydowskich, a następnie zbadajmy zarzuty.

O pierwszych aktach przemocy władzy żydowskiej wobec chrześcijan informują *Dzieje Apostolskie* (Dz 6-7) i *Listy* św. Pawła (Ga 1,13; Flp 3,7-8). Chodzi o prześladowania hellenistów, czyli Żydów z diaspyry, mówiących po grecku, którzy osiedlili się w Jerozolimie, aby tutaj dokończyć swojego życia. Ofiarą ukamienowania padł wtedy Szczepan, jeden z grona Siedmiu (Dz 7), a grono hellenistów rozproszyło się najpierw po Judei i Samarii, a następnie udało się do Fenicji, na Cypr i do Antiochii (Dz 11,27-30). Rok 44 przynosi nowe wystąpienia przeciw chrześcijanom. Król Herod Agryppa I (zm. 44), sprzyjający Żydom, uderza w grono Dwunastu. Skazuje najpierw na śmierć Jakuba, syna Zebedeusza, a następnie wtrąca Piotra do więzienia. Prześladowania nie omijają również św. Pawła, który w latach 32-33 nawraca się. Żydzi azjatyccy próbują go zamordować przy Świątyni prawdopodobnie w roku 58. Po nieudanym zamachu doprowadzają jednak do aresztowania apostoła i oddalenia go najpierw z Jerozolimy, a potem z Palestyny.

cesarza Juliana Apostaty (361-363). Jego pogański zwrot wywołuje reakcję obronną chrześcijan. W tym okresie pojawiają się pisma Apolinarego z Laodycei, Grzegorza z Nazjanzu i Cyryla Aleksandryjskiego. *Państwo Boże* Augustyna zamyka wczesne dzieje apologii, która kończy się wraz z upadkiem Rzymu (410 r.); zob. M. Fiedrowicz, *Apologie im frühen Christentum. Die Kontroverse um den christlichen Wahrheitsanspruch in den ersten Jahrhunderten*, Paderborn/München/Wien/Zürich 2006³; inne prace zob. tenże, *Christen und Heiden. Quellentexte zu ihrer Auseinandersetzung in der Antike*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2004; tenże, *Teologia ojców Kościoła. Podstawy wczesnochrześcijańskiej refleksji nad wiarą*, przekład W. Szymona, Kraków 2009.

AGAINST JUDAISM

The remarks on the origins of the Church are also relevant when studying the first apologias. For it turns out that the defence of Christianity follows the accusations made by the Jews. It is preceded by persecutions, testifying to the growing conflict with the followers of Jesus, until the complete separation of Judaism. Therefore, the author first traces the history of Christian-Jewish relations, and then examines the charges.

The first acts of the Jewish authorities' violence against Christians are reported in the *Acts of the Apostles* (Acts 6-7) and in *the Epistles of St Paul* (Galatians 1:13; Phil 3:7-8). It concerns the persecution of Hellenists, i.e. Jews from the Diaspora who spoke Greek and who settled in Jerusalem in order to complete their lives there. Stephen, one of the Seven, was then stoned to death (Acts 7), and the Hellenists dispersed first to Judea and Samaria, then to Phoenicia, Cyprus and Antioch (Acts 11:27-30). The year 44 brings new actions against the Christians. King Herod Agrippa I (d. 44), a supporter of the Jews, strikes against the Twelve. He first condemns James, son of Zebedee, to death, and then throws Peter into prison. St Paul, who converts in AD 32-33, is not spared persecution either. The Jews of Asia attempt

of such apologists as Tacitus the Syrian, Theophilus of Antioch, Irenaeus, Clement of Alexandria, Tertullian, Minucius Felix, Hippolytus of Rome, Cyprian and Origenes. The next period is the time of the great polemical works (III/IV). These include the writings of Lactantius, Eusebius of Caesarea, Athanasius and the early work of Augustine. The next stage is a three-year reign of the emperor Julian the Apostate (361-363). His pagan turn provokes a defensive reaction from Christians. During this period, the writings of Apollo of Laodicea, Gregory of Nazianzus and Cyril of Alexandria appear. Augustine's *The City of God* closes the early history of apologia, which ends with the fall of Rome (AD 410); see M. Fiedrowicz, *Apologie im frühen Christentum. Die Kontroverse um den christlichen Wahrheitsanspruch in den ersten Jahrhunderten*, Paderborn/München/Wien/Zürich 20063; for other works see the same, *Christen und Heiden. Quellentexte zu ihrer Auseinandersetzung in der Antike*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2004; *ibid*, *Theology of the Church Fathers. Fundamentals of early Christian reflection on faith*, translated by W. Szymon, Kraków 2009.

Kolejna fala prześladowań przypada na rok 62. Ginie wtedy Jakub Młodszy, „brat Pański” oraz inni chrześcijanie. Wszyscy zostają oskarżeni o przekroczenie Prawa. Niezależną relację o tym wydarzeniu podaje Józef Flawiusz, a także późniejsi pisarze chrześcijańscy¹². Zgodnie z przekazem Hegezypa, przechowuje go Euzebiusz, Żydzi prosili Jakuba Młodszego, aby powstrzymał naród, który zadurzył się w Jezusie, jak gdyby On był Chrystusem. Brat Pański wykorzystał jednak przemówienie na wzgórze świątynnym w dniu Paschy, do złożenia świadectwa na wzór Szczepana. Dlatego też Żydzi stracili go w dół i ukamienowali¹³. Zatem w przededniu pierwszej wojny żydowskiej (66-73), jak zauważa H. Seweryniak, wybór chrześcijaństwa przez dużą część Żydów dla przywódców narodu staje się problematyczny¹⁴. Po męczeńskiej śmierci Jakuba Młodszego chrześcijanie przenoszą się ze stolicy prawdopodobnie do Pelli, leżącej w Dekapolu po wschodniej stronie Jordanu, w odległości 125 km od Ammanu¹⁵. Do Świętego Miasta wracają zaś po upadku powstania w roku 70. Na czele wspólnoty staje Szymon, kolejny krewny Jezusa.

Czas powojenny, to dla Żydów wymuszona reforma i wyłanianie się judaizmu rabinicznego¹⁶. Religia żydowska traci Świątynię, wokół której kształtowało się życie narodu. Nie ma już kapłanów i porządku świątecznego, na którym wszystko się opierało. Dokonując redefinicji religijnej tożsamości („rodzący się wokół ruchu faryzejskiego, jedynego, jaki przetrwał, typ wiary i tożsamości żydowskiej nazywa się w literaturze fachowej judaizmem rabinackim/rabinicznym bądź

¹² Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, XX,9,1, przekład Z. Kubiak, J. Radozycki, Warszawa 1993³, s. 876.

¹³ Euzebiusz z Cezarei, *Historia Kościelna. O męczennikach palestyńskich*, II,23,1-20, przekład A. Lisiecki, Poznań 1924, s. 80-87.

¹⁴ Zob. H. Seweryniak, *Geneza Kościoła i pierwsze etapy jego rozwoju*, s. 199.

¹⁵ Zob. Euzebiusz z Cezarei, *Historia Kościelna*, III,5.3, s. 96-97.

¹⁶ Zob. S.J.D. Cohen, M. Satlow, *Dominacja rzymska. Powstanie żydowskie i zburzenie drugiej Świątyni*, w: *Starożytny Izrael. Od Abrahama do zburzenia Świątyni Jerozolimskiej* przez Rzymian, red. H. Shanks, przekład W. Chrostowski, Warszawa 2007, s. 385-428.

to assassinate him at the Temple, probably in AD 58, but they have the apostle arrested and expelled first from Jerusalem and then from Palestine.

The next wave of persecution comes in AD 62, when James the Just, also called James, brother of the Lord, and other Christians are killed. All were accused of transgressing the Law. An independent account of what happened is given by Flavius Josephus, as well as later on by Christian writers. According to the account of Hegesippus, preserved by Eusebius, the Jews asked James the Just to stop the people infatuating themselves with Jesus as if he had been Christ. The brother of the Lord, however, took advantage of the address on the temple hill on Passover Day to bear witness in the manner of Stephen. Therefore, the Jews threw him down and stoned him.¹² Thus, on the eve of the first Jewish war (AD 66-73), as Seweryniak notes, the choice of Christianity for the leaders of the nation by the majority of Jews becomes problematic.¹³ After the martyrdom of James the Just, the Christians move from the capital probably to Pella, located in the Decapolis on the eastern side of the Jordan River, 125 km from Amman.¹⁴ Simon, another relative of Jesus, became the leader of the community.

The post-war period was a time of forced reform for the Jews and the emergence of rabbinical Judaism.¹⁵ The Jewish religion loses the Temple around which the life of the nation was shaped. Gone are the priests and the festive order on which everything was based. By redefining its religious identity (“the type of Jewish faith and identity that emerged around the Pharisaic movement,

¹² Eusebius of Caesarea, *The Ecclesiastical History and the Martyrs of Palestine*, II,23,1-20, translated by A. Lisiecki, Poznań 1924, pp. 80-87.

¹³ See H. Seweryniak, “Geneza Kościoła i pierwsze etapy jego rozwoju” [Genesis of the Church and the first stages of its development], p. 199.

¹⁴ See Eusebius of Caesarea, *The Ecclesiastical History*, III,5.3, pp. 96-97.

¹⁵ See S.J.D. Cohen, M. Satlow, *Roman Domination: The Jewish Revolt and the Destruction of the Second Temple*, in *Ancient Israel – From Abraham to the Roman Destruction of the Temple*, ed. by H. Shanks, translated by W. Chrostowski, Warsaw 2007, pp. 385-428.

talmudycznym¹⁷), Żydzi widzą wyraźnie siłę pierwotnego Kościoła (chrześcijanie i judeochrześcijanie są obecni w wielu miejscach Ziemi Świętej) i postrzegają go jako zagrożenie. W tym czasie dochodzi do coraz częstszych dysput publicznych z chrześcijanami, jak również wzrasta negatywne nastawienie przywódców żydowskich wobec Kościoła. Przed rokiem 70 czymś naturalnym było odwiedzanie Świątyni Jerozolimskiej przez chrześcijan. Po jej zburzeniu wyraźnie już rysuje się podział. Nazarejczycy zostają usunięci z synagog oraz zepchnięci na margines życia społecznego. Określa się ich wrogim mianem *minim* (heretycy, odstępcy od judaizmu)¹⁸, bądź mniej polemicznym *nocrim* (zwolennicy, wyznawcy Nazarejczyka)¹⁹. Pierwotny etap relacji chrześcijańsko-żydowskich zamyka klęska drugiego powstania żydowskiego przeciw Rzymianom (132-135), które wybuchło w proteście przeciwko hellenizacji judaizmu. Na czele rewolty stanął Szymon Bar Kochba, ogłoszony przez rabbię Akibę mesjaszem, mającym odnowić kult świątynny. Przywróceniu najważniejszego dla Żydów miejsca kultu, może świadczyć o tym, że bunt miał także rysy antychrześcijańskie. „Dlatego – co poświadcza na przykład Justyn w «Apologii» (I, 29) – Szymon zwrócił się z taką samą zaciekleścią przeciw chrześcijanom, co przeciw Rzymianom²⁰”.

Na przełomie pierwszego i drugiego wieku – zauważa L. Misiarczyk (ur. 1964) – Kościół, co doskonale jest wyczuwalne w *Listach* św. Ignacego Antiocheńskiego (zm. ok. 107), zyskuje coraz wyraźniejszą tożsamość, zasadniczo różnicującą go od judaizmu. Pierwszym znakiem niezależności jest nazwa nadana uczniom Jezusa. Autor

¹⁷ H. Seweryniak, *Geneza Kościoła i pierwsze etapy jego rozwoju*, s. 205; zob. L.I.A. Levine, *Judaizm od zburzenia Jerozolimy do upadku drugiego powstania żydowskiego (lata 70-135)*, w: *Chrześcijaństwo a judaizm rabiniczny. Historia początków oraz wczesnego rozwoju*, red. H. Shanks, przekład W. Chrostowski, Warszawa 2013, s. 211-247.

¹⁸ Zob. M.S. Wróbel, *Jezus i Jego wyznawcy w Talmudzie. Analiza tekstologiczna, historyczna i socjologiczna*, Lublin 2013, s. 171-180.

¹⁹ Tamże, s. 165-171.

²⁰ H. Seweryniak, *Geneza Kościoła i pierwsze etapy jego rozwoju*, s. 209; zob. J. Ciecieląg, *Powstanie Bar Kochby 132-135 po Chr.*, Zabrze 2008.

the only one that survived, is called Rabbinism or Rabbinic Judaism in the professional literature”),¹⁶ The Jews clearly see the strength of the early Church (Christians and Judeo-Christians are present in many parts of the Holy Land) and see it as a threat. At that time, public disputes with Christians become more frequent, and the negative attitude of Jewish leaders towards the Church increases. Before AD 70, it was natural for Christians to visit the Temple in Jerusalem. After the destruction of the Temple, the division becomes clear. Nazarenes are expelled from the synagogues and pushed to the margins of social life. They are called *minim* (heretics, deviants from Judaism),¹⁷ or the less polemical *nocrim* (followers, followers of the Nazarene)¹⁸. The initial phase of Christian-Jewish relations ends with the defeat of the second Jewish revolt against the Romans (AD 132-135), which broke out in protest against the Hellenisation of Judaism. The revolt was led by Shimon Bar Kochba, proclaimed by Rabbi Akiba to be the Messiah, who was to renew the Temple cult. The restoration of the most important place of worship for Jews may prove that the revolt also had anti-Christian features. “Therefore – as attested for example by Justin in the “Apologia” (I, 29) – Simon turned as fiercely against the Christians as against the Romans.”¹⁹

At the turn of the first and second centuries – observes Misiarczyk (b. 1964) – the Church, which is perfectly discernible in the *Letters* of St Ignatius of Antioch (d. ca. 107), gains an increasingly clear

¹⁶ H. Seweryniak, “Geneza Kościoła i pierwsze etapy jego rozwoju” [Genesis of the Church and the first stages of its development], p. 205; see Lee I. Levine. “Judaism from the Destruction of Jerusalem to the End of the Second Jewish Revolt: 70-135 C.E.” Part II, in *Christianity and Rabbinic Judaism – a Parallel History of the Origins and Early Development*, ed. by H. Shanks, translated by W. Chrostowski, Warsaw 2013, pp. 211-247.

¹⁷ See. M.S. Wróbel, *Jezus i Jego wyznawcy w Talmudzie. Analiza tekstologiczna, historyczna i socjologiczna*, [Jesus and His followers in the Talmud. Textological, historical and sociological analysis], Lublin 2013, pp. 171-180.

¹⁸ *Ibid*, pp. 165-171.

¹⁹ H. Seweryniak, “Geneza Kościoła i pierwsze etapy jego rozwoju” [Genesis of the Church and the first stages of its development], p. 209; See J. Ciecieląg, *The Bar Kochba Revolt 132-135 after Chr.*, Zabrze 2008.

Dziejów Apostolskich zaznacza, że w Antiochii po raz pierwszy nazwano ich *christiano*i – chrześcijanie (Dz 11,26). Trudno dzisiaj jednoznacznie ustalić, kto pierwszy tę nazwę im nadał, poganie czy Żydzi. Jej wprowadzenie świadczy jednak o tym, że potrzebowano innego, nowego terminu, aby opisać uczniów Jezusa. Z pewnością decydująca był ich samoświadomość. „Najpierw, wyjaśnia płocki patrolog, sami chrześcijanie swoją wiarą i życiem pokazywali w Antiochii, że są inni zarówno od Żydów, jak i pogan, a dopiero potem pojawiło się odrębne ich określenie”²¹. To właśnie w tym mieście najwcześniej dokonał się proces separacji chrześcijaństwa od judaizmu²². I chociaż antiocheńscy uczniowie Chrystusa starą religię traktowali z szacunkiem, odnosząc się do niej jako do źródła idei, co widać w myśli teologicznej i języku *Listów św. Ignacego*, to równocześnie zdecydowali się na wyraźne porzucenie judaizmu.

L. Misiarczyk odnajduje wyraźne elementy tożsamości chrześcijańskiej w epistolografii biskupa Antiochii. Najpierw zwraca uwagę na system wiary i życia, charakterystyczny dla uczniów Jezusa. W *Liście do Magnezjan św. Ignacy* stwierdza, iż ten kto żyje według Prawa żydowskiego, pokazuje, że nie otrzymał łaski (Mag 8,1-2)²³. Chrześcijanin zatem powinien całkowicie porzucić dawne prawo, a otworzyć się na życie, które przyniósł Jezus. „Staśmy się zatem, wzywa św. Ignacy, Jego [prawdziwymi] uczniami i nauczmy się żyć po chrześcijańsku. Kto bowiem nazywa się jakimś innym niż

²¹ L. Misiarczyk, *Kształtowanie się tożsamości Kościoła w opozycji do judaizmu na podstawie Listów św. Ignacego z Antiochii*, w: *Skąd Kościół? Wokół współczesnych pytań o początki chrześcijaństwa*, red. H. Seweryniak, M. Skierkowski, Płock 2011, s. 217.

²² Zob. R.E. Brown, J.P. Meier, *Antiochie et Rome. Berceaux du christianisme*, Paris 1988.

²³ „Nie dajcie się zwodzić obcymi (błędnymi) naukami ani starymi baśniami (mitami) bez żadnego pożytku. Jeśli bowiem dzisiaj jeszcze żyjemy według Prawa żydowskiego, wyznajemy, że nie otrzymaliśmy łaski. Boscy prorocy żyli według Jezusa Chrystusa i dlatego właśnie byli prześladowani. Natchnieni Jego łaską mieli moc przekonać tych, co wątpili, że Bóg jest jeden i że objawił się nam przez Jezusa Chrystusa, swojego Syna”; Ignacy z Antiochii, *List do Magnezjan*, VIII,1-2, w: *Pierwsi świadkowie*, przekład A. Świderkówna, Kraków 1998, s. 121-122.

identity, essentially differentiating it from Judaism. The first sign of independence is the name given to the disciples of Jesus. The author of the Acts of the Apostles notes that in Antioch they were first called *christianoī* – Christians (Acts 11:26). Today, it is difficult to establish unambiguously who gave them this name first, the pagans or the Jews. Its introduction, however, shows that another, new term was needed to describe the disciples of Jesus. Certainly, the decisive factor was their self-awareness. “First, explains the Patrologist of Płock, the Christians themselves by their faith and life showed in Antioch that they were different from both Jews and Gentiles, and only then did a separate term to describe them appear.”²⁰ It was in this city that the earliest separation of Christianity from Judaism took place.²¹ And although the Antiochen disciples of Christ treated the old religion with respect, referring to it as a source of ideas, as can be seen in the theological thought and language of the *Letters* of St Ignatius, at the same time they chose to explicitly abandon Judaism.

Misiarczyk finds clear elements of Christian identity in the epistolography of the Bishop of Antioch. First, he draws attention to the system of faith and life, characteristic of the disciples of Jesus. In his *Letter to the Magnesians*, St Ignatius states that whoever lives according to the Jewish Law shows that he has not received grace (Mag 8:1-2)²². The Christian, therefore, should completely abandon the old law and open himself to the life that Jesus brought. “Therefore,

²⁰ L. Misiarczyk, *Kształtowanie się tożsamości Kościoła w opozycji do judaizmu na podstawie Listów św. Ignacego z Antiochii*, [The formation of the identity of the Church in opposition to Judaism according to the Letters of St. Ignatius of Antioch], in: *Where did the Church come from? Around contemporary questions about the origins of Christianity*, ed. H. Seweryniak, M. Skierkowski, Płock 2011, p. 217.

²¹ See R.E. Brown, J.P. Meier, *Antiochie et Rome. Berceaux du christianisme*, Paris 1988.

²² „Be not deceived with strange doctrines, nor with old fables, which are unprofitable. For if we still live according to the Jewish law, we acknowledge that we have not received grace. For the divinest prophets lived according to Christ Jesus. On this account also they were persecuted, being inspired by His grace to fully convince the unbelieving that there is one God, who has manifested Himself by

to właśnie imieniem, ten nie należy do Boga. (...). Jest rzeczą bezsensowną mówić o Jezusie Chrystusie i zarazem żyć po żydowsku (*ioudaizein*), ponieważ to nie chrześcijaństwo przyjęło judaizm, lecz judaizm chrześcijaństwo”²⁴.

Drugim elementem tożsamości jest nowa interpretacja Starego Testamentu. W *Liście do Filadelfian* antiocheński biskup stwierdza: „Jeśli ktoś wyjaśnia wam [Pisma] według zasad judaizmu, nie słuchajcie go. Lepiej jest bowiem słuchać obrzezanego, który głosi chrześcijaństwo, niż nieobrzezanego, który żyje po żydowsku. Jeśli ani ten, ani tamten nie mówi wam o Jezusie Chrystusie, są dla mnie obaj jak kamienie i płyty grobowe, na których tylko wypisano imiona ludzi”²⁵. Ignacemu chodzi zatem o nową interpretację Starego Testamentu, wyraźnie ukierunkowaną na Chrystusa. Biskup Antiochii sugeruje, aby jedynie w taki sposób spoglądać na Pisma. Skoro chrześcijaństwo nastąpiło po judaizmie, oznacza to, że Stary Testament w żaden sposób nie może być ostateczną instancją rozstrzygającą. Jedynym kryterium staje się osoba Jezusa Chrystusa, Jego krzyż, śmierć i zmartwychwstanie²⁶. „Fakt, podkreśla L. Misiarczyk, iż niektórzy chrześcijanie w Filadelfii powoływali się na (...) «archiwa», pod którymi kryje się zapewne Stary Testament, świadczy nadal o dużym wpływie judaizmu na tamtejsze chrześcijaństwo. Miejsce i interpretacja Starego Testamentu odgrywało główną rolę w samookreśleniu się chrześcijaństwa, a także w debacie pomiędzy chrześcijaństwem a judaizmem. Zasadnicze pytanie brzmi: Do kogo należy Stary Testament? Ignacy daje początek procesowi, który poprzez mesjanistyczną interpretację proroctw starotestamentalnych w jakimś sensie przywłaszcza sobie proroków, a Jezus Chrystus staje

²⁴ Ignacy z Antiochii, List do Magnezjan, X,1,3; s. 122; zob. J. Ratzinger, Jezus z Nazaretu. Studia o chrystologii. *Opera omnia*, t. VI/1, przekład M. Górecka, W. Szymona, Lublin 2015, s. 560.

²⁵ Ignacy z Antiochii, List do Filadelfian, VI,1; w: Pierwsi świadkowie, s. 133.

²⁶ Zob. L. Misiarczyk, Kształtowanie się tożsamości Kościoła w opozycji do judaizmu na podstawie Listów św. Ignacego z Antiochii, s. 226.

having become His disciples,” urges St Ignatius, “let us learn to live according to the principles of Christianity. For whosoever is called by any other name besides this, is not of God. (...) It is absurd to profess Christ Jesus, and to Judaize. For Christianity did not embrace Judaism, but Judaism Christianity, that so every tongue which believeth might be gathered together to God.”²³

The second element of identity is the new interpretation of the Old Testament. In his *Letter to the Philadelphians*, the Antiochian bishop states that “if any one preach the Jewish law unto you, listen not to him. For it is better to hearken to Christian doctrine from a man who has been circumcised, than to Judaism from one uncircumcised. But if either of such persons do not speak concerning Jesus Christ, they are in my judgment but as monuments and sepulchres of the dead, upon which are written only the names of men.”²⁴

Ignatius is therefore concerned with a new interpretation of the Old Testament, clearly oriented towards Christ. The Bishop of Antioch suggests that this is the only way to look at the Scriptures. Since Christianity came after Judaism, this means that the Old Testament can in no way be the final decisive authority. The only criterion becomes the person of Jesus Christ, his cross, death and resurrection.²⁵ “The fact, stresses Misiarczyk, that some Christians in Philadelphia referred to (...) “archives”, under which the Old Testament is probably hidden, still proves the great influence of Judaism on the local

Jesus Christ His Son,” Ignatius of Antioch, *Letter to the Magnesians*, VIII,1-2, in: *The First Witnesses*, translated by A. Świderkówna, Cracow 1998, pp. 121-122.

²³ Ignatius of Antioch, *Letter to the Magnesians*, X,1.3; p. 122; see J. Ratzinger, *Jesus of Nazareth. Studies on Christology. Opera omnia*, vol. VI/1; online <https://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm?recnum=3836> accessed on 27.10.2021.

²⁴ Ignatius of Antioch, *Letter to the Philadelphians*, VI,1; in: *First Witnesses*; online <https://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm?recnum=3836> accessed on 27.10.2021.

²⁵ L. Misiarczyk, *Kształtowanie się tożsamości Kościoła w opozycji do judaizmu na podstawie Listów św. Ignacego z Antiochii*, [The formation of the identity of the Church in opposition to Judaism according to the Letters of St. Ignatius of Antioch], p. 226.

się głównym kluczem hermeneutycznym do właściwego rozumienia i interpretacji Starego Testamentu²⁷.

Za przykład niech posłużą Psalm 110. Pierwszy werset tego tekstu, „Wyrocznia Boga dla Pana mego: «Siądź po mojej prawicy, aż Twych wrogów położę jako podnózek pod Twoje stopy»” (Ps 110,1), jest najczęściej przywoływanym fragmentem Starego Testamentu w całym Nowym Testamencie. Można odnaleźć aż dwadzieścia jeden cytatów lub nawiązań do tego psalmu. Spotykamy je zatem w Ewangeliach Marka, Mateusza i Łukasza, a także u św. Pawła. P. Lisicki (ur. 1966), powołując się na badania R. Bauckhama (ur. 1946), wskazuje, iż jest to pierwszy i najważniejszy tekst, wykorzystany przez chrześcijan do wyznania i określenia bóstwa Jezusa. Rzeczą zaskakująca jest to, iż poza Nowym Testamentem nigdzie go nie spotykamy. Stary Testament ani wcześniej, ani później nie przywołuje tego psalmu. Dlaczego zatem staje się on tekstem kluczowym dla chrześcijan? Zdaniem P. Lisickiego odpowiedź jest oczywista. „Tekst ten, wyjaśnia publicysta, mówi o tajemniczym Panu takie rzeczy, których Żydzi żyjący w okresie Drugiej Świątyni nie chcieli przypisać nikomu, chrześcijanie zaś przeciwnie, chcieli je przyznać Jezusowi. Tak Żydzi, jak i chrześcijanie jednakowo rozumieli obraz zasiadania po prawicy Pana. I to nie zależnie od tego, czy chodziło – jak w oryginale – o Jahwe, czy jak w tłumaczeniu greckim o Pana. Zasiadanie po prawicy oznaczało nie tylko szczególny przywilej, ale wskazywało też na równość pod względem godności i władzy! Żydzi, którzy czytali ten fragment przed Jezusem, mogli obawiać się, że kryje on w sobie potencjalne niebezpieczeństwo dla jedności i suwerenności Jahwe. Odziedziczyli go po przodkach i uważali za pieśń Dawida. Jednak nie ma śladów, by przypisywali mu szczególne znaczenie. To właśnie, co czyniło ten ustęp niebezpiecznym w oczach Żydów – obraz dwóch Panów, Jahwe i kogoś drugiego, z których jeden zwraca się do drugiego jak równy do równego i zachęca go, by zasiadł po Jego

²⁷ Tamże.

Christianity. The place and interpretation of the Old Testament played a major role in the self-definition of Christianity, as well as in the debate between Christianity and Judaism. The fundamental question is: To whom does the Old Testament belong? Ignatius gives rise to a process which, through a messianic interpretation of Old Testament prophecies, in some sense appropriates the prophets, and Jesus Christ becomes the main hermeneutical key to the proper understanding and interpretation of the Old Testament.”²⁶

Let us take Psalm 110 as an example. The first verse of this text, “The oracle of God to my Lord: “Sit at my right hand / until I make your enemies / a footstool for your feet.” (Ps 110:1), is the most frequently quoted Old Testament passage in the entire New Testament. As many as twenty-one quotations or references to this psalm can be found. Thus we find them in the Gospels according to Mark, Matthew and Luke, as well as in St Paul. Lisicki (b. 1966), referring to the research of Bauckham (b. 1946), points out that it is the first and the most important text used by Christians to confess and define the deity of Jesus. The surprising thing is that it is nowhere to be found outside the New Testament. The Old Testament neither earlier nor later recalls this psalm. So why does it become a key text for Christians? According to Lisicki the answer is obvious. “This text, the publicist explains, says things about the mysterious Lord that the Jews living in the time of the Second Temple did not want to attribute to anyone, while the Christians, on the contrary, wanted to admit them to Jesus. Both Jews and Christians equally understood the image of sitting at the right hand of the Lord. This is true regardless of whether the original refers to Yahweh or the Greek translation refers to the Lord. Not only did sitting at the right hand of the Lord signify a special privilege, but it also indicated equality in dignity and power! The Jews who read this passage before Jesus may have feared that it hid a potential danger to Yahweh’s singularity and sovereignty. They had inherited it from their ancestors and regarded it as the song of David. Yet there is no trace of them ascribing any

²⁶ Ibid.

prawicy – nadawało mu wielką atrakcyjność w oczach chrześcijan²⁸. Adaptując Psalm 110, wyznawcy Jezusa tak właśnie wyrazili wiarę w Niego. Tekst ten stał się pierwotnym oryginalnym chrześcijańskim *credo*, wypowiedzianym językiem pisma starotestamentalnego. I chociaż jest to nadal jeszcze stary język Biblii, na nowe formuły wiary przyjdzie jeszcze czas, to jednak „wyraża się w nim rewolucyjnie nowa, zaskakująca, chrześcijańska treść”²⁹. Wobec tej nowatorskiej interpretacji, myśl rabinów okazuje się bezradna. Nie są bowiem w stanie odpowiedzieć, kim jest ów Pan, którego Bóg zaprasza, aby zasiadł po Jego prawicy³⁰.

Wniosek, jaki formułuje P. Lisicki na podstawie analizy Psalmu 110, a także innych starotestamentalnych tekstów, jest następujący. „Autorzy listów i Ewangelii przekazywali swą wiarę nie w postaci doktryny czy za pośrednictwem definicji – te powstały później – ale interpretacji i egzegezy Starego Testamentu oraz opowiadań o Jezusie. Nie znaczy to wcale, że zawarta tam wiara była mniej wyraźna lub w jakikolwiek sposób dwuznaczna. Nie znaczy też, że taka forma głoszenia wiary – z użyciem świętych tekstów – ograniczała chrześcijan, uniemożliwiała im przedstawienie tego, co w ich stanowisku było całkiem nowe. Odwrotnie. Twórcza interpretacja pozwoliła im pokazać całą oryginalność ich wiary. W tym wypadku nowe łąty naszyte na stare szaty nie doprowadziły do rozpadu ubrania. To, co nowe – Jezus jako Bóg – odślania się przez to, co stare – prาดawne teksty, których teraz zaczęto używać w nowy sposób. Starożytne proroctwa głosiły nadejście Boga, teraz chrześcijanie zaczęły odnosić je do Jezusa; starożytne Psalmi opiewały wielkość i niezgłębioną chwałę Jahwe, teraz, tuż po śmierci Jezusa, chrześcijanie zaczęły za pomocą wychwalać Galilejczyka”³¹.

²⁸ P. Lisicki, *Czy Jezus jest Bogiem? Od judaizmu do chrześcijaństwa*, Kraków 2014, s. 234-235.

²⁹ Tamże, s. 235.

³⁰ Zob. Tamże, s. 235-236.

³¹ Tamże, s. 232-233.

special significance to it. It was precisely what made this passage dangerous in the eyes of the Jews – the image of two Lords, Yahweh and someone else, one of whom addresses the other like an equal and invites him to sit at his right hand – that gave it great appeal in the eyes of Christians.”²⁷ When adapting Psalm 110, the followers of Jesus expressed their faith in him in this manner. That text became the original Christian creed, spoken in the language of the Old Testament scriptures. And although it is still the old language of the Bible, with new formulas of faith still to come, it “expresses in it a revolutionary new and surprising Christian content.”²⁸ In the face of this novel interpretation, the thought of the rabbis proves helpless. They are unable to answer who is the Lord whom God invites to sit at his right hand.²⁹

Based on his analysis of Psalm 110, as well as other Old Testament texts, Lisicki draws the following conclusion: “The authors of the epistles and the Gospels communicated their faith not in the form of doctrine or through definitions – these came later – but through the interpretation and exegesis of the Old Testament and the stories of Jesus. This does not mean that the faith contained therein was any less explicit or in any way ambiguous. Nor does it mean that this form of faith proclamation – using sacred texts – limited Christians, prevented them from presenting what was quite new in their position. Quite the reverse. Creative interpretation allowed them to show all the originality of their faith. In this case, new patches sewn on old garments did not lead to the disintegration of the garment. What is new – Jesus as God – is revealed through what is old – ancient texts that have now begun to be used in a new way. The ancient prophecies proclaimed the coming of God, now Christians began to relate them to Jesus; the ancient Psalms extolled the greatness

²⁷ P. Lisicki, *Czy Jezus jest Bogiem? Od judaizmu do chrześcijaństwa* [Is Jesus God? From Judaism to Christianity], Krakow 2014, pp. 234-235.

²⁸ *Ibid.*, p. 235.

²⁹ See *ibid.*, pp. 235-236.

Świętowanie pamiątki dnia Pańskiego zamiast szabatów to trzeci element nowej tożsamości. Biskup Antiochii wypowiada na ten temat jednoznaczne twierdzenie: „Tak więc nawet ludzie żyjący dawniej w starym porządku rzeczy, doszli do nowej nadziei i nie zachowują już szabatów, ale obchodzą dzień Pański, w którym to przez Jezusa Chrystusa i przez śmierć Jego także i nasze życie weszło jak słońce. Niektórzy wprawdzie temu przeczą, lecz właśnie przez tę tajemnicę otrzymaliśmy wiarę i po to w niej trwamy, abyśmy okazali się uczniami Jezusa Chrystusa, jedyne naszego Mistrza. Jakże moglibyśmy żyć bez Niego, skoro i prorocy będąc w duchu Jego uczniami oczekiwali Go jako swego Mistrza?”³² Zdaniem św. Ignacego w przypadku chrześcijan nie ma miejsca na podwójną lojalność i wierność, najpierw prawom judaistycznym, a potem chrześcijańskim. Przyjęcie Jezusa oznacza zarówno porzucenie dawnych praktyk, jak i liturgiczną separację. Od chwili świętowania dnia Pańskiego nie może już być mowy o obchodzeniu szabatów. Powrót do wiary starotestamentalnej nie jest już możliwy. W samym bowiem świętowaniu niedzieli nie tylko chodzi o konkretny dzień, ale i motyw. Żydzi obchodząc szabat, akcentują starotestamentalny odpoczynek, chrześcijanie w niedzielę celebrować ofiarę Jezusa.

Zatem Ignacy Antiocheński, jak słusznie zauważa L. Misiarczyk, „opierając się na konkretnej rzeczywistości judaizmu, z jakim się spotykał, stworzył taki jego obraz, który byłby pomocny zarówno w obronie chrześcijaństwa przed tendencjami judaizującymi w Kościele, jak też w określeniu własnej tożsamości teologicznej i liturgicznej”³³.

Zarzuty formułowane przez Żydów z kolei, możemy odtworzyć na podstawie Talmudu, który ukazuje „negatywny i polemiczny sposób percepcji Jezusa i Jego uczniów przez judaizm pierwotny”³⁴.

³² Ignacy z Antiochii, List do Magnezjan, IX,1-2; s. 122.

³³ L. Misiarczyk, Kształtowanie się tożsamości Kościoła w opozycji do judaizmu na podstawie Listów św. Ignacego z Antiochii, s. 229.

³⁴ M.S. Wróbel, Krytyka tekstologiczna i historyczna passusów Talmudu o Jezusie i chrześcijaństwie, w: Jezus i chrześcijanie w źródłach rabinicznych. Perspektywa

and unfathomability of Yahweh's glory, now, just after Jesus' death, Christians began to use them to praise the Galilean."³⁰

The celebration of the memorial of the Lord's day instead of the Sabbath is the third element of the new identity. The Bishop of Antioch makes an unequivocal statement about this, "If, therefore, those who were brought up in the ancient order of things have come to the possession of a new hope, no longer observing the Sabbath, but living in the observance of the Lord's Day, on which also our life has sprung up again by Him and by His death — whom some deny, by which mystery we have obtained faith, and therefore endure, that we may be found the disciples of Jesus Christ, our only Master — how shall we be able to live apart from Him, whose disciples the prophets themselves in the Spirit did wait for Him as their Teacher?"³¹

St Ignatius believes that there is no place for dual loyalty and fidelity for Christians, either to Judaic laws or to Christian laws. Accepting Jesus means both abandoning old practices and liturgical separation. From the moment the Lord's day is celebrated, there can no longer be any question of observing the Sabbath. A return to the Old Testament faith is no longer possible. For the celebration of Sunday itself is not only about a particular day, but also about motives. When Jews celebrate the Sabbath, they emphasise a rest as in the Old Testament; Christians celebrate the sacrifices of Jesus on Sunday.

Thus Ignatius of Antioch, as Misiarczyk rightly observes, "based on the reality of the Judaism he had encountered, he created a picture of it that would be helpful both in defending Christianity against Judaizing tendencies in the Church and in defining his own theological and liturgical identity."³²

³⁰ Ibid, p. 232-233.

³¹ Ignatius of Antioch, Letter to the Magnesians, IX,1-2.

³² L. Misiarczyk, *Kształtowanie się tożsamości Kościoła w opozycji do judaizmu na podstawie Listów św. Ignacego z Antiochii*, [The formation of the identity of the Church in opposition to Judaism according to the Letters of St. Ignatius of Antioch], p. 229.

Antychrześcijańskie teksty talmudyczne nie stanowią jednolitego traktatu, ale są rozproszone w różnych utworach. Spotykamy je głównie w Talmudzie babilońskim, formowanym w Babilonii od III do VIII wieku, ale również w Talmudzie jerozolimskim, chociaż w mniejszym stopniu, który ze względu na dominującą obecność chrześcijan w czasie jego ostatecznej redakcji (przypadała na czas od III do V w.) na terenie Palestyny, unikał w trosce o bezpieczeństwo Żydów wątków polemicznych³⁵. Lubelski bibliista M.S. Wróbel (ur. 1966) podkreśla, iż „teksty talmudyczne nie powinny być uważane za bezwartościowe legendy nawet wtedy, gdy intencjonalnie nie przekazują nam historycznej informacji o Jezusie i chrześcijaństwie. Teksty te bowiem z założenia nie stanowią źródeł historycznych dla życia Jezusa z Nazaretu i Jego uczniów. Niemniej rabini odnoszą się w nich do tego, co opisują ewangelie kanonicznie o Jezusie i jego uczniach. W ten sposób tworzą oni w narracjach talmudycznych swoistą antyewangelię, która jest początkowo przekazywana ustnie, a następnie spisywana w różnych kontekstach ich dzieła”³⁶. Jakie zarzuty żydowskie można zatem wydobyć z talmudycznych passusów?

Pierwszy, a za zarazem najmocniejszy argument, dotyczy samego Jezusa. Rabinom chodzi o podważenie Jego autorytetu jako Syna Bożego i Mesjasza pochodzącego z rodu Dawida. Teksty talmudyczne chcą przekonać, iż Jezus nie posiada żadnych roszczeń boskich i mesjańskich. Dlatego opisują najpierw Jego narodziny, wyraźnie dyskredytują Maryję i Jezusowe pochodzenie³⁷, następnie

historyczna, społeczna, religijna i dialogowa, red. K. Pilarczyk, A. Mrozek, Kraków 2012, s. 47.

³⁵ Na temat kształtowania się talmudu zob. A. Cohen, Talmud. Syntetyczny wykład na temat Talmudu i nauk rabinów dotyczących religii, etyki i prawodawstwa, przekład R. Gromacka, Warszawa 1995, s. 8-29.

³⁶ M.S. Wróbel, Krytyka tekstologiczna i historyczna passusów Talmudu o Jezusie i chrześcijaństwie, s. 48.

³⁷ Teksty mówiące o pochodzeniu Jezusa określają go bękartem: Ben Stada, Ben Pandera i wskazują, że pochodził z nieprawego łoża. „Kim jest bękart?... Rabbi Szymon ben Azzaj powiedział: «Znalazłem zwój rodowodu w Jerozolimie, w którym było zapisane: *Niejaki człowiek był bękartem za sprawą matki, co jest*

The accusations formulated by the Jews, in turn, can be traced back to the Talmud, which shows “the negative and polemical way in which Jesus and his disciples were perceived by primitive Judaism.”³³ The anti-Christian texts of the Talmud do not constitute a uniform treatise, but are scattered in various works. We find them mainly in the Babylonian Talmud, which was formed in Babylonia from the 3rd to the 8th century, but also in the Jerusalem Talmud, albeit to a lesser extent, which avoided polemical themes out of concern for the safety of the Jews because of the predominant Christian presence in Palestine at the time of its final editing (between the 3rd and 5th centuries).³⁴ Wróbel (b. 1966), a biblical scholar from Lublin, stresses that “the texts of the Talmud should not be considered worthless legends even when they intentionally fail to give us historical information about Jesus and Christianity. For these texts are not, by definition, historical sources for the life of Jesus of Nazareth and his disciples. Nevertheless, the rabbis refer in them to what the gospels canonically describe about Jesus and his disciples. In this way, they create a kind of anti-gospel in the Talmudic stories, which is initially passed down by word of mouth and then written down in the various contexts of their work.”³⁵ What Jewish objections can then be extracted from the passages of the Talmud?

The first, and the strongest argument, concerns Jesus himself. The rabbis seek to undermine his authority as the Son of God and

³³ M.S. Wróbel, *Krytyka tekstologiczna i historyczna passusów Talmudu o Jezusie i chrześcijaństwie* [Textological and historical criticism of the Talmudic passages about Jesus and Christianity], in: *Jezus i chrześcijanie w źródłach rabinicznych. Perspektywa historyczna, społeczna, religijna i dialogowa* [Jesus and Christians in rabbinical sources. Historical, social, religious and dialogue perspective], ed. by K. Pilarczyk, A. Mrozek, Kraków 2012, p. 47.

³⁴ On the formation of the Talmud see A. Cohen, *Everyman's Talmud. A summary of the teachings of the Talmud on religion, ethics, folklore, and jurisprudence*, translated by R. Gromacka, Warsaw 1995, p. 8-29.

³⁵ M.S. Wróbel, *Krytyka tekstologiczna i historyczna passusów Talmudu o Jezusie i chrześcijaństwie* [Textological and historical criticism of the Talmudic passages about Jesus and Christianity], p. 48.

odnoszą się do działalności publicznej, szczególnie akcentując nauczanie³⁸ i uzdrawianie³⁹, a na koniec zajmują się śmiercią, wskazując, iż dokonała się przez ukamienowanie⁴⁰, bądź przez ukrzyżowanie⁴¹

potwierdzeniem słów rabiego Jehoszuy» (M *Jeb* IV,13); „Rabbi Eliezer przemówił do mędrców: «Czy Ben Stada nie wywiózł zapisanej na swoim ciele magii z Egiptu?» Odpowiedzieli mu: «Był szaleńcem, a świadectwo szaleńców nie jest dowodem». «Czy on był Ben Stada, a nie Ben Pandera?» Raw Hisda wyjaśnił: «Mężem jego matki był Stada, a kochankiem jego matki Pandera». «A czy mężem nie był Papos ben Jehuda, a jego matką Stada?» «Jego matką była Mariam, która układa kobietom [włosy]». Tak właśnie wyjaśnia to imię w Pumbedita: «Niewierna swojemu mężowi» (BT *Szab* 104b). Wszystkie cytaty tekstu talmudu podaję za M.S. Wróbel, *Jezus i Jego wyznawcy w Talmudzie. Analiza tekstologiczna, historyczna i socjologiczna*, Lublin 2013, s. 75-188.

³⁸ Na temat nauczania Jezusa Talmud wypowiada się w następujący sposób: „Czy ten, kto zwodzi, jest osobą prywatną czy też mędrcom? Jeżeli zwodzi wówczas ani on, ani uwięziony nie jest mędrcom. Co należy zrobić, żeby kogoś zdemaskować? Przyprawdza się dwóch świadków i zamyka się ich w jednym z pomieszczeń domu, a [podejrzanego] trzyma się na zewnątrz. Następnie zapala się lampę, aby go obserwować w czasie przesłuchania. Tak postąpiono z Ben Stadą w Lyddzie. Przeciwko niemu powołano na świadków uczniów ze szkoły Tory, a [następnie] przyprowadzono go do sądu i ukamienowano” (JT *Sanh* VII,10).

³⁹ Kwestia dokonywania cudów przez Jezusa, jak i w Jego imię jest zdaniem Żydów zarówno niewiarygodna, jak i niebezpieczna. „[Rabbi Jehoszua ben Lewi] miał wnuka, który połknął [coś niebezpiecznego], wówczas przyszedł ktoś i szeptał do niego w imię Jeszu Ben Pandery i został uzdrowiony. Kiedy wyszedł [uzdrowiciel] powiedział [rabbi Jehoszua do Uzdrowiciela]: «Co powiedziałeś nad nim?» On odpowiedział: «Takie a takie słowa». On [rabbi Jehoszua] powiedział do niego [uzdrowiciela]: «O wiele lepiej byłoby dla niego, jeśliby umarł, a nie słyszał tego słowa». I to się z nim stało: «jak błąd, który wyszedł od władcy»” (JT *AZ* II,2).

⁴⁰ „W ten sposób uczynili z Ben Stada w Lyddzie, wyznaczili przeciw niemu dwóch uczniów mędrców i ukamienowali go. Rozpoczęli jego proces za dnia, a zakończyli go w nocy. Rozpoczynali i kończyli tego samego dnia, czy to dla uniewinnienia, czy też dla skazania. Każdy miał prawo opowiedzieć się za uniewinnieniem, czy też skazaniem. Kto był za uniewinnieniem, miał prawo do zmiany zdania i opowiedzenia się za skazaniem” (T *Sanh* X,11).

⁴¹ „W wigilię Paschy powiesili Jeszu. A posłaniec wychodził przed nim czterdzieści dni głosząc: «On ma zostać ukamienowany za uprawianie magii oraz za doradzenie do bałwochwalstwa i zwodzenia Izraela. Jeśli ktokolwiek ma coś na jego obronę, niech wystąpi i przedstawi to». I nie znaleźliśmy nic na jego obronę,

the Messiah from the lineage of David. The Talmudic stories aim to convince us that Jesus does not have any divine or messianic claims. Therefore, they first describe his birth, clearly discredit Mary and Jesus' origin,³⁶ then they refer to his public activities, particularly emphasizing teaching³⁷ and healing,³⁸ and finally they deal with his

³⁶ The texts that speak of Jesus' origins refer to him as a bastard: Ben Stada, Ben Pandera and call him an adulterine child. „Who is a bastard? Rabbi Shimon ben Azzai said, „I found a book of geneologies in Jerusalem and in it is written „The man Plony is a bastard,” which is a confirmation of the words of Rabbi Yehoshua” (M Jeb IV,13); „Rabbi Eliezer spoke to the Rabbis: „Didn't the infamous ben Stada take magic spells out of Egypt in a scratch on his flesh? They said to him: He was a fool, and you cannot cite proof from a fool.” „Why did they call him ben Stada, when he was the son of Pandeira? Rav Hisda said: His mother's husband, who acted as his father, was named Stada, but the one who had relations with his mother and fathered him was named Pandeira. The Gemara asks: Wasn't his mother's husband Pappos ben Yehuda? Rather, his mother was named Stada and he was named ben Stada after her. The Gemara asks: But wasn't his mother Miriam, who braided women's hair? The Gemara explains: That is not a contradiction. Rather, Stada was merely a nickname, as they say in Pumbedita: This one strayed [setat da] from her husband.” (BT Shab 104b). All quotations from the Talmud are given after Wróbel, *Jesus and His Followers in the Talmud*. Textological, historical and sociological analysis, Lublin 2013, pp. 75-188.

³⁷ On the teaching of Jesus, the Talmud makes the following statement: „In regard to all who are worthy of death according to the Torah, they do not use concealment against them, except in the case of the deceiver. How do they deal with him? They put two disciples of the wise in the inner chamber, and he sits in the outer chamber, and they light the lamp so that they shall see him and hear his voice. And thus they did to ben Stada in Lud; two disciples of the wise were chosen for him, and they [brought him to the Beth Din] and stoned him.” (JT Sanh VII,10).

³⁸ The question of Jesus performing miracles by and in His name is, according to the Jews, both unbelievable and dangerous. His grandson (the grandson of Jehoshua' ben Levi) had swallowed something. A man came and whispered to him (a spell) in the name of Jesus son of Pandera and he got well. When he went out, he (Jehoshua' ben Levi) asked him : What did you say over him (read ,I'?'J') I He answered : According to the word of somebody. He said : What had been his fate, had he died and not heard this word? And it happened to him, „as it were an error which procedetli from the ruler.” (Eccles. X. 5)

i tworzą przeciwną Ewangeliom relację do zmartwychwstania i wniebowstąpienia, ukazując przebywanie Jezusa w otchłani⁴².

Drugi zarzut dotyczy rozwiązłości seksualnej, która zdaniem rabinów miałaby cechować Jezusa i Jego uczniów. On sam będąc bękartem (hebr. *mamzer*), synem Miriam i rzymskiego żołnierza, podlegał prawu zawartemu w Torze, które zabraniało takim jak On, wchodzić do zgromadzenia Pana (Pwt 23,3). Ewangeliczne dziewicze poczęcie teksty talmudyczne całkowicie negują⁴³. Za to zwracając uwagę na Nazarejczyka niszczącego pokarm w sposób publiczny⁴⁴ oraz mającego niewłaściwe myśli w stosunku do właścicielki zajazdu⁴⁵,

więc powiesili go w wigilię Paschy. Ulla rzekł: «Czy myślicie, że można było go obronić? On był zwodzicielem», a Miłosierny powiada: «Nie okazuj mi miłosierdzia i nie ochraniaj go». A z Jeszu sprawa była inna, on stał blisko królestwa władzy” (BT *Sanh* 43a).

⁴² Dialog Onkelosa, syna siostry cesarza Tytusa z Jezusem, wyraźnie ukazuje, że w myśli rabinackiej Chrystus nie ma udziału w przyszłym świecie. „Ponownie wywołał z grobu Jeszu i zapytał go: «Kto jest najbardziej szanowany na tamtym świecie?» Ten odpowiedział: «Izrael». Onkelos zapytał: «Czy powinienem przyłączyć się do niego?» I usłyszał: «szukaj ich dobra i nie szukaj ich szkoda; kto ich dotyka, ten jakby dotykał źrenicy oka [Boga]». Zapytał go: «Na czym polega twoja kara?» On [Jeszu] odpowiedział: «Gotuję się we wrzącym kale.» Bowiem powiedział nauczyciel: każdy, kto sobie kpi ze słów mędrców, poniesie karę wrzącego kału. Przyjdź i zobacz różnicę między grzesznikami Izraela a prorokami pogańskich narodów!” (BT *Git* 57a).

⁴³ „Również maga Balaama, Syna Beora. Maga? Przecież był prorokiem. Rabbi Johannan odpowiedział: «Na początku był prorokiem, skończył jako mag». Rabbi Papa powiedział: «Oto, co mówią ludzie, [był synem tej, która] z księżąt i panujących pochodziła, a ze stolarzem trudniła się nierządem»” (BT *Sanh* 106a).

⁴⁴ „Rabbi Hisda wyjaśnił w imieniu rabiego Jirmeja bar Abba, co znaczą słowa: «nie spotka cię nic złego znaczy, że a plaga nie zbliży się do twojego namiotu». «Nie spotka cię nic złego» znaczy, że zła skłonność nie będzie mieć władzy nad tobą. znaczy, że znajdziesz swojej żony [niepewnej] *nidda*, kiedy powrócisz z drogi. Inna interpretacja: «Nie spotka cię nic złego» znaczy, że złe sny i złe myśli nie przestraszą ciebie. «Plaga nie zbliży się do twojego namiotu» znaczy, że nie będziesz miał syna lub ucznia, który publicznie przypali swój pokarm [naczynie], jak to czynił Jeszu Nazarejczyk” (BT *Sanh* 103a).

⁴⁵ W tekście tym Jezus jest karcony przez wybitnego nauczyciela za nieczyste myśli. „Powstał [rabbi Jehoszua ben Perahia] wyruszył w drogę i przybył do pewnej

death, indicating that it involved stoning³⁹ or crucifixion,⁴⁰ and they create an account contrary to the Gospels of the resurrection and ascension, showing Jesus' sojourn in limbo.⁴¹

The second accusation concerns sexual promiscuity, which, according to the rabbis, would characterise Jesus and his disciples. He himself, being a bastard (Hebrew: *mamzer*), son of Miriam and a Roman soldier, was subject to the law contained in the Torah,

³⁹ „And so did they do to ben Stada [~ ben Sutra] in Lydda. They appointed against him two disciples of sages, and they stoned him. They began his trial by day and ended it by night. They began and ended on the same day, whether for acquittal or conviction. Everyone had the right to speak out in favour of acquittal or conviction. Whoever was for acquittal had the right to change his mind and opt for conviction” (T *Sanh* X,11).

⁴⁰ „But there is a tradition ; On the Sabbath of the Passover festival Jesus was hung. But the herald went forth before him for the space of forty days, while he cried: , Jesus goeth forth to be executed, because he has practised sorcery and seduced Israel and estranged them from God. Let any one who can bring forward any justifying plea for him, come and give information concerning it.’ But no justifying plea was found for him, and so he was hung on the Sabbath of the Passover festival. UUa has said: , But dost thou think that he belongs to those for whom a justifying plea is sought? He was a very seducer, and the AUmerciful has said (Deut. xiii. 8): ,Thou shalt not spare him, nor conceal him.’ However in Jesus’ case it was somewhat different, for his place was near those in power.” (BT *Sanh* 43a).

⁴¹ The dialogue of Onkelos, the son of the Emperor Titus’ sister with Jesus, makes clear that in rabbinic thought Christ does not contribute to the world to come. „Onkelos then went and raised Jesus the Nazarene from the grave through necromancy. Onkelos said to him: Who is most important in that world where you are now? Jesus said to him: The Jewish people. Onkelos asked him: Should I then attach myself to them in this world? Jesus said to him: Their welfare you shall seek, their misfortune you shall not seek, for anyone who touches them is regarded as if he were touching the apple of his eye (see Zechariah 2:12)». Onkelos said to him: What is the punishment of that man, a euphemism for Jesus himself, in the next world? Jesus said to him: He is punished with boiling excrement. As the Master said: Anyone who mocks the words of the Sages will be sentenced to boiling excrement. And this was his sin, as he mocked the words of the Sages. The Gemara comments: Come and see the difference between the sinners of Israel and the prophets of the nations of the world.” (BT *Git* 57a).

sugerują, iż dokonuje On nadużyć seksualnych. „Punkt odniesienia do tych zarzutów, zauważa M.S. Wróbel, rabin mogli znajdować w kanonicznych tekstach ewangelicznych, w których Jezus wykazuje miłosierną postawę wobec kobiet lekkich obyczajów (Łk 7,36-50; J 8,1-11)⁴⁶. W przypadku uczniów Jezusa zarzut ten obejmował chrześcijański agapy, w których rabin widzieli uczyty o charakterze orgiastyczny. Zatem rozwiązyły styl życia Nauczyciela, został ich zdaniem przeniesiony na Jego następców.

Żydowscy przeciwnicy chrześcijan, i to jest trzeci zarzut, zarówno Jezusa, jak i Jego uczniów oskarżają o magię i bałwochwalstwo. Jest to odpowiedź najpierw na cuda, których dokonywał sam Chrystusa i znaki mocy czynione przez Jego wyznawców, a następnie na kult Jezusa, który zrodził się wśród uczniów Jezusa. On sam, pomimo znaków potwierdzających boską tożsamość, został oskarżony o bluźnierstwo. Z kolei uczniowie, podejmując kult Jezusa jako Mesjasza i Syna Bożego, w oczach rabinów dokonują bałwochwalstwa. Zasługują zatem na odrzucenie i na karę śmierci⁴⁷.

Rabini na określenie pierwszych chrześcijan stosują własne nazewnictwo i w ten sposób ich wartościują, wyrażając względem nich pogardę. Czwarty zarzut ma zatem charakter terminologiczny. W modlitwie *Osiemnastu błogosławieństw*, jako *Dwunaste błogosławieństwo (Birkat ha-Minim)*⁴⁸, jak i w całej literaturze rabinicznej,

gospody, gdzie otoczyli go wielkim szacunkiem. On [Jehoszua] wykrzyknął: «Jakże piękna jest ta gospoda/pani gospody!» Na co [Jeszu] odpowiedział: «Rabbi, jej oczy są przymrużone». Rabbi zareagował: «Zły [uczniu]! Zajęty jesteś taką myślą»⁴⁹ (BT *Sanh* 107b).

⁴⁶ M.S. Wróbel, *Krytyka tekstologiczna i historyczna passusów Talmudu o Jezusie i chrześcijaństwie*, s. 48.

⁴⁷ Zob. cytowane już passusy Talmudu.

⁴⁸ *Birkat ha-Minim* – błogosławieństwo heretyków. Powstało pod koniec pierwszego wieku (między rokiem 85-85) w akademii rabinicznej w Jawne. Zredagował je Szmuel ha-Katan na polecenie Rabana Gamaliela II – przewodniczącego szkoły. Najstarsza wersja, zachowana w *M Ber* IV,4 brzmi następująco: „Ten, kto podróżuje do niebezpiecznego miejsca, powinien modlić się krótką modlitwą, mówiąc: Ocal, O Panie, Twój lud Izrael. A potrzeby tych, którzy oddzieleni są od wspólnoty, nie przyjdą do Ciebie. Błogosławiony jesteś, Panie, który wysłuchujesz modlitwy”;

which forbade people like him to enter the assembly of the Lord (Deuteronomy 23:3). The evangelical virgin conception is completely negated by the Talmudic texts.⁴² On the other hand, by drawing attention to the Nazarene destroying food in public⁴³ and having inappropriate thoughts towards the innkeeper,⁴⁴ they suggest that he is sexually abusive. “The point of reference for these accusations, notes Wróbel, could be found in the canonical Gospel texts in which Jesus shows a merciful attitude towards women of light habits (Luke 7:36-50; John 8:1-11).”⁴⁵ In the case of Jesus’ disciples, this accusation

⁴² “And Balaam, son of Beor, the diviner, did the children of Israel slay with the sword among the rest of their slain” (Joshua 13:22). The Gemara asks: Was he a diviner? He is a prophet. Rabbi Yoḥanan says: Initially he was a prophet, but ultimately, he lost his capacity for prophecy and remained merely a diviner. Rav Pappa says that this is in accordance with the adage that people say: This woman was descended from princes and rulers, and was licentious with carpenters.” (BT *Sanh* 106a).

⁴³ “And Rav Hisda says that Rabbi Yirmeya bar Abba says: What is the meaning of that which is written: “No evil shall befall you, nor shall any plague come near your tent” (Psalms 91:10)? “No evil shall befall you” means that the evil inclination shall not dominate them. “Nor shall any plague come near your tent” means that you will never find your wife in a state of uncertainty whether she has the halakhic status of a menstruating woman when you return from a journey. Alternatively, the phrase “no evil shall befall you” means that you will be frightened neither by bad dreams nor by evil thoughts. “Nor shall any plague come near your tent” means that you will not have a child or student who overcooks his food in public, i.e., sins in public and causes others to sin, such as in the well-known case of Jesus the Nazarene.” (BT *Sanh* 103a).

⁴⁴ In this text Jesus is rebuked by a prominent teacher for impure thoughts. „Yehoshua ben Peraḥya understood the message, arose, came, and happened to arrive at a certain inn on the way to Jerusalem. They treated him with great honor. Yehoshua ben Peraḥya said: How beautiful is this inn. Jesus, his student, said to him: But my teacher, the eyes of the innkeeper’s wife are narrow [terutot]. Yehoshua ben Peraḥya said to him: Wicked one! Do you involve yourself with regard to that matter, the appearance of a married woman? He produced four hundred shofarot and ostracized him.” (BT *Sanh* 107b).

⁴⁵ M.S. Wróbel, *Krytyka tekstologiczna i historyczna passusów Talmudu o Jezusie i chrześcijaństwie* [Textological and historical criticism of the Talmudic passages about Jesus and Christianity], p. 48.

pojawia określenie *minim*, oznaczające heretyków. Termin ten, podkreśla M.S. Wróbel, „jest odnoszony do rodzaju wierzenia bądź praktyki religijnej, która przez wyznawców judaizmu ortodoksyjnego uznawana była za sprzeczną z Torą”⁴⁹. *Minim* to odstępcy, błędzący, czy też odchodzący od normy⁵⁰. „Termin ten funkcjonował w kontekście żydowskim i nigdy nie był odnoszony do pogan”⁵¹. Na początku z pewnością dotyczył judeochrześcijan⁵², potem został przeniesiony na wszystkich chrześcijan.

Ostatni zarzut dotyczy wiarygodności chrześcijańskich ksiąg, które rabini traktują niezwykle surowo⁵³. Teksty talmudyczne

zob. M.S. Wróbel, Jezus i Jego wyznawcy w Talmudzie, s. 147-148; charakterystyka i analiza kolejnych tradycji błogosławieństwa zob. Tamże, s. 149-165.

⁴⁹ M.S. Wróbel, Jezus i Jego wyznawcy w Talmudzie, s. 172.

⁵⁰ „Lecz *Minim*, odstępcy, informatorzy, epikurejczycy, przekraczający przepisy Tory, odseparowani od dróg wspólnoty, przeczający zmartwychwstaniu umarłych i powodujący grzech wielu [...] Gehenna jest zawarta w ich twarzach i zostają ukarani [gehenną] na pokolenia” (T *Sanh* XIII,5); „*Minim*, odstępców i informatorów zniżamy [do dołu] i nie podnosimy ich [stamtąd] (T *BM* II,33); „Jeśli mięso znajduje się w rękach goja, wówczas jest dozwolone czerpanie korzyści z niego, jeśli zaś w rękach Mina, to jest zakazane czerpanie z tego korzyści. To, co wychodzi na zewnątrz z domu bałwochwalstwa, w rzeczywistości jest mięsem ofiary dla umarłego [kult bałwochwalczy], gdyż mówi się: zabijanie ofiary przez Mina jest bałwochwalstwem; ich chleb jest chlebem Samarytanina; ich wino jest winem bałwochwalczej libacji; ich owoce są nieczyste; ich księgi są księgami magów, a ich dzieci są bękartami. Nie sprzedajemy im ani nie kupujemy od nich. Nie bierzemy od nich ani im nie dajemy. Nie uczymy ich synów rzemiosła. Nie jesteście leżeni przez nich; nie są leczone ani zwierzęta ani ludzie” (T *Hul* II,20.21).

⁵¹ M.S. Wróbel, Jezus i Jego wyznawcy w Talmudzie, s. 172.

⁵² M.S. Wróbel zauważa także, iż „w pismach rabinicznych termin *Minim* występuje ponad 300 razy i może przybierać różne znaczenia w zależności od czasu i miejsca redakcji danego utworu. W analizie tego pojęcia, szukając odpowiedzi na pytanie, jaka jest tożsamość *Minim*, należy to koniecznie uwzględnić”; tamże.

⁵³ „Nie ratujmy przez ogniem [w szabat] ha-Glionim i ksiąg *Minim*. Raczej niech spłoną one i ich tetragramy. Rabbi Jose ha-Gelili mówi: «Podczas tygodnia powinno się usunąć ich tetragramy, aby je ukryć, a wszystko pozostałe powinno się spalić». Rabbi Tarfon rzekł: «Niech pogrzebię własnych synów! Jeśli [te księgi] dostałyby się w moje ręce, wówczas spaliłbym je razem z tetragramami. Nawet jeśli ścigający biegłby za mną, wówczas wolałbym wejść raczej do domu bałwochwalstwa niż do

included Christian agape, in which the rabbis saw feasts of an orgiastic nature. Thus, the promiscuous lifestyle of the Teacher was, in their view, transferred to his successors.

The Jewish opponents of Christians, and this is the third charge, accuse both Jesus and his disciples of magic and idolatry. This is a response not only to the miracles performed by Christ himself and the signs of power done by his followers, but also to the cult of Jesus that sprang up among his disciples. He himself, despite the signs confirming his divine identity, was accused of blasphemy. In turn, the disciples, by taking up the cult of Jesus as the Messiah and the Son of God, commit idolatry in the eyes of the rabbis and therefore deserve to be rejected and face the death penalty.⁴⁶

The rabbis use their own nomenclature to describe the first Christians and thus judge them and express their contempt for them. The fourth objection is therefore terminological. In the prayer of the *Eighteen Beatitudes*, as the *Twelfth Beatitude* (*Birkat ha-Minim*)⁴⁷, as well as in all rabbinic literature appears the term *minim*, meaning heretics. As Wróbel emphasizes this term “refers to a type of belief or religious practice that was considered by the followers of Orthodox Judaism to be contrary to the Torah.”⁴⁸ *Minim* means deviates, strays or deviates from the norm.⁴⁹ “The term was used

⁴⁶ See passages from the Talmud cited above.

⁴⁷ *Birkat ha-Minim* – blessing of heretics. It was written at the end of the first century (between 85-85) at the rabbinical academy in Yavne. It was written by Shmuel ha-Katan on the recommendation of Rabban Gamaliel II, the head of the school. The oldest version, preserved in M Ber IV,4 reads as follows: „if one is traveling in a dangerous place, he says a short prayer, saying: Save, O Lord, Your people the remnant of Israel. In every time of crisis may their needs be before You. Blessed are You, O Lord, who hears prayer”; see Wróbel, *Jesus and His Followers in the Talmud*, pp. 147-148; for a characterization and analysis of the successive traditions of blessing, see *ibid.*, pp. 149-165.

⁴⁸ M.S. Wróbel, *Jeżus i Jego wyznawcy w Talmudzie* [Jesus and His followers in the Talmud], p. 172.

⁴⁹ „But the *Minim*, the deviants, the informers, the Epicureans, transgressing the regulations of the Torah, separated from the ways of the community, denying the resurrection of the dead and causing the sin of many ... Gehenna is contained in

nazywają je *Gilionim* – w Talmudzie jest to jedyny termin na określenie chrześcijańskich Ewangeli, księgami *Minim*, czyli księgami heretyków bądź też *Aven-Gilion*, co tłumaczy się jako zwój nieprawości lub *Avon-Gilion* – zwój kłamstwa⁵⁴. Żydzi, widząc popularność pism chrześcijan, intensyfikującą się w drugiej połowie pierwszego wieku, muszą zająć się także tą kwestią. Wroga reakcja nie wynika jedynie z używania przez wyznawców Jezusa fragmentów Starego Testamentu w liturgii. „W przypadku tekstów Biblii Hebrajskiej to nie ich treść, lecz fakt zanieczyszczenia ich przez ręce i błędne interpretacje *Minim* powodowały oburzenie rabinów”⁵⁵. Z kolei w przypadku pism samych chrześcijańskich strach i wroga reakcje rabinów wynikały nie tyle z faktu ich istnienia, co z możliwości godzenia treści heretyckich w judaizm rabiniczny. „Niewykluczone, podkreśla M.S. Wróbel, że pod wpływem coraz większej popularności pism judeochrześcijańskich (w języku aramejskim, hebrajskim i greckim) rabini w Jawne zdecydowali się na ostateczne ustalenie kanonu ksiąg Biblii Hebrajskiej”⁵⁶. Posługując się tym argumentem, żydowscy nauczyciele chcieli podważyć autorytet i świętość pism chrześcijańskich, aby w ten sposób ocalić własną wiarę.

Chrześcijaństwo rodzi się na terenie Palestyny. Tam też doświadcza pierwszych prześladowań i odrzucenia ze strony Żydów. Niechęć wobec chrześcijan, która z czasem przeradza się w nieakceptację nowej wiary, widoczna jest w nauczaniu rabinów. Na podstawie

domów [judeochrześcijan]. Bowiem bałwochwalcy nie znają Go i przeczą Mu, zaś [judeochrześcijanie] znają Go i przeczą Mu». Rzekł Rabbi Iszmael: «Jeśli Wszchemogący nakazał, aby moje imię zapisane w świętości zostało zmyte wodą w celu zachowania pokoju między mężem i żoną, to tym bardziej powinny być wymazane pisma *Minim*, które wprowadzają wrogość, zazdrość i nieporozumienia między Izraelem a ich Ojcem, który jest w niebie, także oni i ich tetragramy. Podobnie jak nie ocalamy ich [pism] od ognia, nie ocalamy ich także od zmiżdżenia, od wody i od wszystkiego, co mogłoby je zniszczyć»⁵⁷ (T *Szab* XIII,5).

⁵⁴ Zob. M.S. Wróbel, Jezus i Jego wyznawcy w Talmudzie, s. 180-181; H. Seweryniak, Geografia wiary, Warszawa 2010², s. 172-177; M. Skierkowski, Chrześcijaństwo pierwotne z perspektywy judaizmu rabinackiego, w: Skąd Kościół?, s. 157-182.

⁵⁵ M.S. Wróbel, Jezus i Jego wyznawcy w Talmudzie, s. 182-183.

⁵⁶ Tamże, s. 183.

in a Jewish context and was never applied to Gentiles.”⁵⁰ At first, it certainly concerned Judeo-Christians, then it was transferred to all Christians.

The last objection concerns the reliability of Christian books, which the rabbis treat extremely harshly.⁵¹ Talmudic texts call them *Gilionim* – in the Talmud this is the only term for the Christian Gospels, *Minim* books, i.e. books of heretics, or *Aven-Gilion*, which translates as scroll of iniquity or *Avon-Gilion* – scroll of lies.⁵² With the popularity of the Christian writings intensifying in the second

their faces and they are punished [with gehenna] for generations” (T Sanh XIII,5); „Minim, deviants and informers descend [to the pit] and do not raise them [from there] (T BM II,33); „If the meat is in the hands of a Goy, then it is permissible to profit from it, but animals slaughtered by a *min* are considered as having been offered to a foreign god, their bread is like the bread of Samaritans, and their wine is *yayn nesekh*, wine of idolatrous libations, their fruits are un-tithed, their scrolls are the scrolls of soothsayers and their children are *mamzerim*, born of adulterous union. We do not sell to them or buy from them. We neither take from them nor give to them. We do not teach their sons crafts. We are not healed by them; neither animals nor people are healed” (T Hul II,20.21).

⁵⁰ M.S. Wróbel, *Jezus i Jego wyznawcy w Talmudzie* [Jesus and His followers in the Talmud], p. 172.

⁵¹ „We don’t save the Gospels or the books of Minim from the fire. They are burnt where they are, together with their Tetragrammatons.” Rabbi Yose Ha-Gelili says: „During the week one should take the Tetragrammatons from them, hide them and burn the rest”. Rabbi Tarfon said: „May I bury my children! If I would have them in my hands, I would burn them with all their Tetragrammatons’. Even if a pursuer ran after me, I would enter a house of idolatry rather than their [the Jewish Christian] houses. For the idolaters do not know Him and deny him, but these (minim) recognize God but deny him.... R. Yishmael said: If, in order to bring peace between husband and wife, the Omnipresent said that the holy writing on a scroll is to be scraped off into water, all the more so should the scrolls of the minim, which bring enmity between Israel and their father in heaven, be erased, they and their divine names! ... Just as they (the scrolls of the minim) are not to be saved from a fire, they are not to be saved from a landslide, or a flood, or anything else that would destroy them.” (T Shab XIII,5).

⁵² See M.S. Wróbel, *Jezus i Jego wyznawcy w Talmudzie* [Jesus and His followers in the Talmud], pp. 180-181; H. Seweryniak, *Geografia wiary* [Geography of Faith] Warsaw, 2010², pp. 172-177; M. Skierkowski, *Chrześcijaństwo pierwotne*

wybranych passusów Talmudu można odtworzyć katalog zarzutów stawianych chrześcijanom przez Żydów na przełomie pierwszego i drugiego wieku. Spór z judaizmem staje się jednak dla uczniów Jezusa momentem samookreślenia. W opozycji do judaizmu wykuwa się bowiem nowa tożsamość chrześcijan, czego świadectwem mogą być *Listy św. Ignacego* i powstaje apologijna argumentacja.

WOBEC POGAŃSTWA

M. Simon (zm. 1986) zauważa, że bardzo szybko ujawniły się animozje i wrogość świata pogańskiego wobec rodzącego się Kościoła. Stosunki chrześcijan z ówczesnym społeczeństwem, niezależnie od szerokości geograficznej, „nie mogły nie nastroczać problemów groźnych i praktycznie nierozwiązalnych”⁵⁷. Co było powodem niepokojów? Chcąc odpowiedzieć na to pytanie, najpierw należy zdać sobie sprawę z kondycji religii państwowej w cesarstwie rzymskim. „Pogaństwo, wyjaśnia przywoływany historyk, na pewno nie było zbyt wymagające w sprawach wiary. Nie uczyło żadnego katechizmu, nie formułowało swojego *credo*, nie żądało zaangażowania serca i umysłu. Nie badało dusz. Istnienie bogów rozumiało się samo przez się. Ci, którzy chcieli temu przeczyć, mogli to czynić potajemnie, w duszy, a nawet w prywatnych rozmowach. Dopóki nie dochodziło do skandalu i jeśli ludzie, nawet nie wierząc, dalej poddawali się rytuałom religii przodków, nikt nie myślał ich niepokoić. Praktyka religijna nie musiała być koniecznym wynikiem wewnętrznego przekonania. Stanowiła przede wszystkim oznakę lojalności wobec państwa, którego opiekunami byli bogowie, i dlatego władze uważały, że mają prawo narzucać ją wszystkim. Jeden ze współczesnych historyków trafnie określił postawę warstw wykształconych pod koniec republiki i w początkach cesarstwa jako «połączenie wewnętrznej niewiary z zewnętrzną pobożnością», dodając: «Wyznawanie tradycji religii mieściło się w obowiązkach dobrego obywatela i dobrze

⁵⁷ M. Simon, *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa I-IV w.*, przekład E. Bąkowska, Warszawa 1992, s. 115.

half of the first century, the Jews must address this issue, too. The hostile reaction is not only caused by the use of Old Testament passages in the liturgy by the followers of Jesus. “In the case of the texts of the Hebrew Bible, it was not their content, but the fact that they were contaminated by hands and misinterpreted Minim that caused the rabbis’ indignation.”⁵³ In the case of the Christian writings themselves, on the other hand, the fear and hostile reaction of the rabbis stemmed not so much from the fact that they existed as from the possibility of reconciling heretical content with rabbinic Judaism. “It is possible,” Wróbel stresses, “that under the influence of the increasing popularity of Judeo-Christian writings (in Aramaic, Hebrew and Greek) the rabbis in Yavne decided to finally establish a canon of the books of the Hebrew Bible.”⁵⁴ With this argument, the Jewish teachers sought to undermine the authority and sanctity of the Christian scriptures in order to save their own faith.

Christianity was born in Palestine. There it experienced its first persecution and rejection by the Jews. Resentment towards Christians, which in time turned into disapproval of the new faith, can be seen in the teachings of the rabbis. On the basis of selected passages from the Talmud, it is possible to reconstruct a catalogue of accusations made against Christians by Jews at the turn of the first and second centuries. The dispute with Judaism, however, becomes for the disciples of Jesus a moment of self-determination. In opposition to Judaism, a new Christian identity is forged, as evidenced by the *Letters* of St Ignatius, and an apologetic argumentation is developed.

z perspektywy Judaizmu rabinackiego (Primitive Christianity from the perspective of rabbinical Judaism), in: *Where is the Church from?*, pp. 157-182.

⁵³ M.S. Wróbel, *Jeżus i Jego wyznawcy w Talmudzie* [Jesus and His followers in the Talmud], pp. 182-183.

⁵⁴ *Ibid*, p. 183.

wychowanego człowieka. Odrzucenie jej było winą wobec państwa i rzeczą niestosowną⁵⁸.

Poganie w żaden sposób nie chcieli porzucić tej formalnej religijności. Cesarstwu z kolei pozwalała ona utrzymać jedność podbitych ludów. Jedynym wyjątkiem pozostawali Żydzi, którzy ze względu na przyznane im przez władzę prawa nie byli zobowiązani do składania ofiar bogom i oddawania boskiej czci cesarzowi. Ten ekskluzywizm nie uchronił ich jednak od nienawiści ogółu.

Początkowo chrześcijanie byli traktowani podobnie jak wyznawcy judaizmu, władze rzymskie bowiem nie postrzegały ich jako samodzielniego podmiotu⁵⁹. Raczej widziano w nich pewien odłam judaizmu. Skoro chrystianizm zrodził się wśród Żydów i był przez nich propagowany wśród pogan, to czy mógł być czymś zasadniczo odmiennym? Wydaje się, że w taki sposób rozumowali przedstawiciele władzy. „Tym, którzy przypatrują mu się bliżej, zauważa M. Simon, wydaje się, że stanowi on odgałęzienie tzw. *iudaica superstitio*, i przez krótki czas sądzą, że on również może domagać się dla siebie takiego samego statusu, jaki przyznano Żydom. Dość szybko jedna dostrzeżono odrębność chrystianizmu. Od chwili kiedy wkracza na widownię św. Paweł, draży się i pogłębia przepaść pomiędzy dwiema religiami. Podczas gdy rodzący się Kościół uważa się za nowy Izrael i może ma nadzieję, że w tym charakterze uznany zostanie przez władze świeckie i będzie korzystał z przywilejów związanych z tą nazwą, stary Izrael odrzuca jego roszczenia. Zdaje się, że Żydzi zrobili wszystko, aby oświecić swoje pogańskie otoczenie, jaka jest istotna natura nowego ruchu, za którym w ogromnej większości iść nie chcieli. Odtąd chrystianizm organizuje się autonomicznie, niezależnie od Synagogi, co z kolei może nań ściągnąć tylko podejrzenia i nienawiść. Najpierw oburza się opinia publiczna, pociągając za sobą

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ Zob. W. Chrostowski, *Między synagogą a Kościołem. Dzieje św. Pawła*, Kraków 2015, s. 341-428.

AGAINST PAGANISM

Simon (d. 1986) notes that the animosity and hostility of the pagan world towards the nascent Church became apparent very quickly. The relations of Christians with the society of that time, regardless of the latitude, “could not fail to pose dangerous and practically unsolvable problems.”⁵⁵ What was the cause of the unrest? In order to answer this question, it is first necessary to be aware of the condition of the state religion in the Roman Empire. “Paganism, explains the historian, was certainly not very demanding when it came to matters of faith. It taught no catechism, formulated no creed, demanded no engagement of heart and mind. It did not examine souls. The existence of gods was self-explanatory. Those who wished to deny it could do so secretly, in the soul, or even in private conversations. As long as there was no scandal and if people, even if they did not believe, continued to follow the rituals of the ancestral religion, no one thought to disturb them. Religious practice was not necessarily the result of inner conviction. It was above all a sign of loyalty to the state, whose guardians were the gods, and the authorities therefore felt they had the right to impose it on everyone. One contemporary historian aptly defines the attitude of the educated strata at the end of the republic and the beginning of the empire as “a combination of internal unbelief and external piety”, and adds, «Adherence to the tradition of religion was within the duties of a good citizen and a well-bred man. To reject it was a fault before the state and an unseemly thing».⁵⁶

In no way did the pagans want to abandon this formal religiosity. The empire, in turn, was able to maintain the unity of the conquered peoples. The only exception remained the Jews, who were not required to offer sacrifices to the gods and divine worship to the emperor because of the rights granted to them by the authorities. Nevertheless,

⁵⁵ M. Simon, *Verus Israel: Study of the Relations Between Christians and Jews in the Roman Empire, AD 135-425* (Littman Library of Jewish Civilization), translated by E. Bąkowska, Warsaw 1992, p. 115.

⁵⁶ *Ibid.*

władzę, która wreszcie zaczyna stosować wobec chrześcijan metody zastraszania, represji, a wreszcie jawnych prześladowań⁶⁰.

Wrogość wobec chrześcijan najpierw rozwija się wśród mas, które podobnie jak w przypadku relacji do judaizmu przyjmują postawę pełną nieakceptacji i agresji⁶¹. Wydaje się, że wraz z rozwojem chrześcijaństwa wzrasta antychryścjanizm, który mieszkańcy imperium przenieśli z antyjudajizmu. Skoro chrześcijanie nie znajdowali się pod opieką prawa, to poganie szybko wykorzystali ten fakt, zwracając się przeciwko wierzącym. „Jest rzeczą uderzającą, podkreśla historyk, że większość zarzutów, jakie czyniono chrześcijanom, wcześniej stawiano Żydów. Z czasem dopiero bardziej specyficzne oskarżenia wzbogacać będą stary arsenał nienawiści⁶². Niezależnie jednak od reakcji ludu i decyzji władz cesarskich chrześcijanie od jerozolimskich początków zmagali się z zarzutami i prześladowaniem ze strony Żydów.

Jakie zatem zarzuty wysuwano względem wierzących w Jezusa w tym czasie? M. Simon oskarżenia dzieli na powszechne, wypowiedziane przez lud, a także wysublimowane, charakterystyczne dla intelektualistów tamtego czasu⁶³.

Ludowe można syntetycznie przedstawić w następujący sposób.

Po pierwsze, z powodu wiary w jednego Boga, chrześcijan oskarżano o ateizm. To był główny zarzut. „Poganie, podkreśla francuski historyk, mają chrześcijanom za złe nie tyle ich wiarę, choć wydaje

⁶⁰ M. Simon, *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa I-IV w.*, s. 116.

⁶¹ Na temat pierwszych prześladowań zob. *Chrześcijanie w Cesarstwie Rzymskim II i III wieku. Wybrane zagadnienia życia społecznego*, red. W. Myszor, Katowice 2005, s. 13-47; M.-F. Baslez, *Prześladowania w starożytności. Ofiary, bohaterowie, męczennicy*, przekład E. Łukaszyk, Kraków 2009; M. Wysocki, *Eschatologia okresu prześladowań na podstawie pism Tertuliana i Cypriana*, Lublin 2010.

⁶² M. Simon, *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa I-IV w.*, s. 116.

⁶³ L. Misiarczyk dokonuje innego podziału zarzutów. Zdaniem płockiego patrologa chrześcijanie byli oskarżani o kanibalizm, kazirodztwo, ateizm; nielojalność wobec władzy; politeizm i krytykę filozofii greckiej; podkreślanie wyższości wiary chrześcijańskiej; zob. Tenże, *Wstęp*, w: *Pierwsi apologetyci greccy*, przekład, wstęp i komentarz L. Misiarczyk, Kraków 2004, s. 68.

this exclusivism did not protect them from the hatred of the general public.

Initially, Christians were treated similarly to the followers of Judaism, since the Roman authorities did not perceive them as an independent entity.⁵⁷ Instead, they were seen as a sect within Judaism. If Christianity originated among the Jews and was propagated by them among the Gentiles, could it be something fundamentally different? That seems to have been the reasoning of the authorities. “To those who look at it more closely,” observes Simon, “it seems to be an offshoot of the so-called *iudaica superstitio*, and for a short time they thought that it too could claim for itself the same status as that accorded to the Jews. Quite quickly one recognises the distinctiveness of Christendom. Since St. Paul enters the audience, the gap between the two religions has been widening and deepening. While the nascent Church regards itself as the new Israel, and perhaps hopes to be recognised as such by the secular authorities and to enjoy the privileges associated with that name, the old Israel rejects its claims. The Jews seem to have done their best to enlighten their heathen surroundings as to the essential nature of the new movement, which, in the great majority, they did not wish to follow. Henceforth, Christianity organizes itself autonomously, independently of the Synagogue, which in turn can only draw upon it suspicion and hatred. At first, the public gets indignant, supported by the authorities who then start to use methods of intimidation and repression, and finally outright persecution against Christians.”⁵⁸

Hostility towards Christians first develops among the masses who, as in the case of relations with Judaism, adopt an attitude of disapproval and aggression.⁵⁹ With the growth of Christianity

⁵⁷ See W. Chrostowski, *Między synagogą a Kościołem. Dzieje św. Pawła* [Between the Synagogue and the Church. The history of St. Paul], Krakow 2015, pp. 341-428.

⁵⁸ M. Simon, *Verus Israel*, p. 116.

⁵⁹ On the first persecutions see *Chrześcijaństwo w Cesarstwie Rzymskim II i III wieku. Wybrane zagadnienia życia społecznego* [Christians in the Roman Empire of the Second and Third Centuries. Selected Problems of Social Life], ed. W. Myszor,

się im ona tak dziwaczna, lecz wypływające z niej postępowanie. Wśród pogańskich myślicieli nie brak mniej lub bardziej wyraźnych skłonności do monoteizmu. Nie są one jednakże dość silne, aby tych, którzy je przejawiali, oderwać od starych obrządków. Natomiast dla chrześcijan, podobnie jak dla Żydów, wszelki kompromis jest niemożliwy. Odmawiając czci bogom, odrzucają równocześnie kodeks normujący życie polityczne i społeczne. Żyją na marginesie społeczeństwa, które odczuwa ich obecność jako istnienie ciała obcego i niemożliwego do przyswojenia⁷⁶⁴.

Po drugie, konsekwencją ateizmu staje się wśród chrześcijan ogólna niechęć ku rodzajowi ludzkiemu, czyli mizantropia. Tacyt (zm. ok. 120) mówi nawet o nienawiści do ludzkości, znamionującej wszystkich monoteistów, tak chrześcijan, jak i Żydów⁶⁵.

Po trzecie, cześć oddawana jednemu Bogu rozwija i umacnia separatyzm, którym z pewnością cechują się chrześcijanie, jest on genetycznie wpisany w monoteizm. Przejawiał się najpierw w zakazach, których starożytny Kościół przestrzegał, na przykład zakazie spożywania mięsa ofiarnego ze świątyń pogańskich (*eidolothyton*), a także krwi. Przepis ten dotyczył spożywania posiłków. W chrześcijańskich ucztach nie mogli bowiem uczestniczyć poganie.

Po czwarte, zasady spożywania posiłków rzutowały także na same relacje między chrześcijanami a poganami. Były one z pewnością utrudnione i mało przyjacielskie. Wierzący sytuowali się poza prawem powszechnym, a równocześnie ich związki wzajemne były bardzo mocne, przepojone solidarnością. Nie zachęcano chrześcijan do małżeństw mieszanych, a te ostatnie postrzegane były przez niektórych bardzo rygorystycznie, nazywano je nawet cudzołóstwem (Tertulian). W każdym razie wyznawcy Chrystusa dla pogan byli społecznością zamkniętą i dla pogan tajemniczą, która zazdrośnie strzegła swojej tożsamości.

⁶⁴ M. Simon, *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa I-IV w.*, s. 119.

⁶⁵ Zob. Tacyt, *Roczniki*, XV,44; w: tenże, *Wybór pism*, przekład S. Hammer, Wrocław 2004, s. 190-191.

there seems to have been an increase in anti-Christianism, which the inhabitants of the empire transferred from anti-Judaism. Since the Christians were not under the protection of the law, the pagans were quick to exploit that fact by turning against the believers. “It is striking,” the historian stresses, “that most of the charges brought against Christians had previously been held against the Jews. In time, only more specific accusations would enrich the old arsenal of hatred.”⁶⁰ However, regardless of the reaction of the people and the decisions of the imperial authorities, Christians from early Jerusalem faced accusations and persecution from the Jews.

So what accusations were made against believers in Jesus at that time? Simon divides the accusations into common ones, uttered by the people, and sophisticated ones, characteristic for the intellectuals of that time.⁶¹

The ones made by the people can be synthesised as follows.

Firstly, because of their belief in one God, Christians were accused of atheism. This was the main accusation. “The pagans,” stresses the French historian, “hold Christians in contempt not so much for their faith, though it seems so bizarre to them, but for the conduct flowing from it. Among pagan thinkers there is no lack of more or less pronounced inclinations towards monotheism. These, however, are not strong enough to drive those who manifested them away from the old rites. For Christians, on the other hand, as for the Jews, no compromise is possible. By refusing to worship the gods, they reject

Katowice 2005, pp. 13-47; Baslez, M.-F. (2007). *Les persécutions dans l'Antiquité. Victimes, héros, martyrs*. Paris: Fayard, translated by E. Łukaszyk, Kraków 2009; M. Wysocki, *Eschatologia okresu prześladowań na podstawie pismach Tertuliana i Cypriana [Eschatology of the Time of Persecutions in the Writings of Tertullian and Cyprian]*, Lublin 2010.

⁶⁰ M. Simon, *Verus Israel*, p. 116.

⁶¹ L. Misiarczyk makes a different division of charges. According to the patrologist from Płock, Christians were accused of cannibalism, incest, atheism; disloyalty to authorities; polytheism and criticism of Greek philosophy; emphasising the superiority of the Christian faith; see *Ibid*, Introduction, in: *First Greek Apologists*, translation, introduction and commentary by L. Misiarczyk, Krakow 2004, p. 68.

Po piąte, niechęć i niezrozumienie ze strony pogan wzmacniała ograniczona możliwość poznania obrzędów chrześcijan. Niektóre elementy liturgii były całkowicie niedostępne. Nieochrzczeni, nie mogąc w nich uczestniczyć, tworzyli własne wyobrażenia na ten temat.

Po szóste, z głównego zarzutu nieufnego partykularyzmu i mizantropii chrześcijan zrodziły się złośliwe posądzenia o zboczenia, kazirodztwo, mord rytualny, magię, antropofagię. Na pewno *philadelphia* wierzących, zwracanie się do siebie brat, siostra, powodowało tak niewiarygodne oskarżenia.

Wczesne chrześcijaństwo budziło szczególną odrazę wśród rzymskiej inteligencji. Wrogie reakcje obserwujemy najpierw u historyków (Tacyt, Swetoniusz)⁶⁶, później zaś u filozofów. Marek Aureliusz (zm. 180) nie żywi dla nich litości i potępia ich pragnienie męczeństwa⁶⁷. Podobnie czyni Lukian z Samosat (zm. ok. 200), który, kpiąc z chrześcijan, stwierdza: „ci opętańcy uroili sobie naprzód, że całkowicie będą nieśmiertelni i że żywot ich czeka o wieki, skutkiem czego gardzą śmiercią i dobrowolnie się na nią całymi masami wystawiają”⁶⁸. Filozof winą obarcza założyciela religii, dla którego nowi wyznawcy porzucają hellenizm; „przed owym ukrzyżowanym mędrcelem uderzą i wedle jego przykazań żyć będą. Gardzą też wszystkim w równej mierze i za wspólną własność wszystko uważają, przyjmując te nauki bez głębszego zbadania. Jeśliby więc wkręcił się między nich szarlatan jaki, oszust umiejący zabrać się do rzeczy, może się na poczekaniu porządnie obłowić, tumaniąc prostaków”⁶⁹.

Jednak najmocniejsze ataki na wiarę chrześcijan pochodzą od platonika Celsusa⁷⁰ – współczesnego Aureliuszowi, który był świad-

⁶⁶ Zob. M. Skierkowski, *Uczłowieczony Bóg. Chrystologia fundamentalna*, Płock 2013, s. 18-23.

⁶⁷ Marek Aureliusz, *Rozmyślenia*, przekład M. Reiter, Warszawa 2009, s. 131.

⁶⁸ Lukian, *O zgonie Peregrinosa*, 13, w: tenże, *Dialogi wybrane*, t. II, przekład M.K. Bogucki, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962, s. 347-348.

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ Poglądy Celsusa znamy jedynie z apologii Orygenes, zob. Orygenes, *Przeciw Celsusowi*; również zob. H. Crouzel, *Orygenes*, przekład J. Margański, Kraków 2004².

at the same time the code that norms political and social life. They live on the margins of a society that feels their presence as the existence of a body that is alien and impossible to assimilate.”⁶²

Secondly, a consequence of atheism is a general dislike of mankind among Christians, i.e. misanthropy. Tacitus (d. c. 120) even speaks of the hatred of humanity that characterises all monotheists, both Christians and Jews.⁶³

Thirdly, the worship of the one God develops and reinforces separatism, which is certainly characteristic of Christians; it is genetically inscribed in monotheism. It manifested itself first in the prohibitions that the ancient Church observed, e.g. the prohibition of eating sacrificial meat from pagan temples (*eidolothyton*), as well as blood. The regulation applied to the consumption of meals. This is because pagans were not allowed to participate in Christian feasts.

Fourthly, the rules of eating also affected the very relations between Christians and pagans. They were certainly difficult and unfriendly. The believers were situated outside the common law, and at the same time their mutual relations were very strong, imbued with solidarity. Mixed marriages were never promoted among Christians, or even viewed as adultery by some (Tertullian). Anyhow, the followers of Christ were a closed community and, for the pagans, a mysterious one, which jealously guarded its identity.

In the fifth place, reluctance and misunderstanding on the part of the pagans was reinforced by the limited possibility of knowing the rites of the Christians. Some elements of the liturgy were completely inaccessible. The unbaptised, unable to participate in them, formed their own ideas about them.

In the sixth place, from the main charge of the Christians' distrustful particularism and misanthropy arose malicious accusations of perversion, incest, ritual murder, magic, anthropophagy. Certainly

⁶² M. Simon, *Verus Israel*, p. 119.

⁶³ See Tacitus, *Annals*, XV,44; in: *ibid. Selected Writings*, translated by S. Hamer, Wrocław 2004, pp. 190-191.

kiem pierwszych poważniejszych konfliktów pomiędzy chrześcijaństwem i władzą państwową, Porfiriusza (zm. ok. 305)⁷¹ będącego neoplatonikiem znającym cesarskie edykty represyjne, które od czasów Decjusza do Waleriana i Dioklecjana znaczą drugą połowę III wieku, i Juliana Apostaty, panującego w latach 361-363, który na chwilę przerwał triumfalny pochód chrześcijan i prowadził przeciwko nim zacieklą walkę, przerwana przedwczesną śmiercią. Zarzuty tych polemistów można podzielić na trzy grupy. Pierwsze są natury historyczno-egzegetycznej, inne mają charakter polityczny i moralny, a ostatnie to oskarżenia filozoficzne⁷².

Krytyka objawienia, odrzucenie antropomorfizmu biblijnego, a przede wszystkim potępienie mesjanizmu jako niebezpiecznego prądu, rozpoczyna katalog oskarżeń natury egzegetycznej. Pogańscy filozofowie, przoduje wśród nich Celsus i Porfiriusz, pastwią się nad Jezusem, odrzucając zarówno Jego mesjańskość, jak i boskość. Atakują Ewangelie, wykazując ich wewnętrzne sprzeczności. Można powiedzieć, że stają się prekursorami nowożytnej i krytycznej egzegezy. Nie chodzi im jednak o wykazanie autentyczności tekstów czy też zbliżenie się do objawienia, ale o wyśmianie wiary chrześcijan i ukazanie jej niższości w relacji do filozofii starożytnej⁷³.

Biorąc pod uwagę moralność i politykę, najważniejszym zarzutem pozostaje ateizm. Zdaniem filozofów pogańskich chrześcijanie w swojej wierze cofają się do ateizmu ludów pierwotnych. Chrześcijanie, relacjonuje M. Simon, odrzucając kult państwowy, „są jednocześnie rewolucjonistami i bezbożnikami. Ci wywrotowcy, fanatycy, żywiący nienawiść do rodu ludzkiego, są wrogami państwa;

⁷¹ Porfiriusz z Tyru, *Przeciw chrześcijanom*, przekład P. Ashwin-Siejkowski, Kraków 2006.

⁷² Szerzej na temat stosunku myślicieli starożytnych do chrześcijaństwa zob. H. Chadwick, *Myśl chrześcijańska a tradycja klasyczna*, przekład P. Siejkowski, Poznań 2000; F. Ruggiero, *Szaleństwo chrześcijan. Paganie wobec chrześcijaństwa w pierwszych pięciu wiekach*, przekład E. Łukaszyk, Kraków 2007.

⁷³ Krytyka Jezusa i Ewangelii u Porfiriusza zob. tenże, *Przeciw chrześcijanom*, II-III, 18, s. 35-102; zarzuty Celsusa zob. Orygenes, *Przeciw Celsusowi*, VI, 1-81, s. 287-340.

the *philadelphia* of believers, addressing each other brother, sister, caused such incredible accusations.

Early Christianity was particularly abhorred by the Roman intelligentsia. Hostile reactions are observed first in the historians (Tacitus, Svetonius),⁶⁴ and later among philosophers. Marcus Aurelius (d. 180) has no mercy on them and condemns their desire for martyrdom.⁶⁵ Likewise Lucian of Samosata (d. c. 200), who, mocking the Christians, states that “the poor wretches have convinced themselves, first and foremost, that they are going to be immortal and live for all time, in consequence of which they despise death and even willingly give themselves into custody; most of them.”⁶⁶ The philosopher blames the founder of the religion, for whom the new followers abandon Hellenism;

“by worshipping that crucified sophist himself and living under his laws. Therefore they despise all things indiscriminately and consider them common property, receiving such doctrines traditionally without any definite evidence. So if any charlatan and trickster, able to profit by occasions, comes among them, he quickly acquires sudden wealth by imposing upon simple folk.”⁶⁷

However, the strongest attacks on the Christian faith come from the Platonist Celsus⁶⁸ – a contemporary of Aurelius who witnessed the first major conflicts between Christianity and state power, Porphyry (d. c. 305)⁶⁹ who was a Neoplatonist familiar

⁶⁴ See M. Skierkowski, *Uczłowieczony Bóg. Chrystologia fundamentalna* [The Humanised God. Fundamental Christology], Płock 2013, pp. 18-23.

⁶⁵ Marcus Aurelius, *The Meditations of Marcus Aurelius*, translated by M. Reiter, Warsaw 2009, p. 131.

⁶⁶ Lucian, *The Passing of Peregrinus*, 13, in: *ibid*, *Selected Dialogues*, vol. II., online <https://www.tertullian.org/rpearce/lucian/peregrinus.htm> accessed on 10.00.2021.

⁶⁷ *Ibid*.

⁶⁸ We know Celsus' views only from the apologia of Origen, see Origen, *Contra Celsum*; also see H. Crouzel, *Origenes*, translated by J. Marganski, Krakow 2004².

⁶⁹ Porphyry of Tyre, *Against the Christians*, translated by P. Ashwin-Siejkowski, Cracow 2006.

uczniowie nieoświeconego Żyda rekrutują się spośród najędźniej-
szych, najciemniejszych warstw ludowych i mętów społeczeństwa
oraz, jak powiedział sam Jezus, spośród grzeszników. Łatwość, z jaką
Kościół udziela przez zwykły obrzęd chrztu przebaczenia grzechów,
jest tylko zachętą do popełniania następnych. Wiara chrześcijańska
jest irracjonalna, jest na miarę tych, którzy ją przyjmują⁷⁴.

Pogańscy filozofowie zupełnie nie rozumieją i nie akceptują ubó-
stwa. Traktowanie go jako warunku wejścia do królestwa uważają
za szaleństwo. „Kultura, wiedza, prawo własności, to wszystko, co
społeczeństwo starożytne szanuje i chroni, dla chrześcijan jest tylko
zawadą na drodze do królestwa. Skala wartości zostaje obalona,
a tradycyjne cnoty idą na konto szatana⁷⁵”.

Z kolei w zarzutach natury filozoficznej antyczni myśliciele wyka-
zują sprzeczność chrześcijaństwa z kulturą grecką i rzymską, którą
bardzo cenią. Cały system wierzących w Chrystusa jest zdaniem
filozofów nauką barbarzyńską, niemożliwą do przyjęcia dla umy-
słowości grecko-rzymskiej i dlatego pozostaje prawdziwą zdradą.
Chrześcijanie rezygnują z własnej, wielkiej kultury. „Podczas gdy tra-
dycyjne systemy filozoficzne dążą do poznania opartego na rozumie,
[w ocenie antycznych filozofów] chrystianizm wymaga tylko wiary,
ślepej wiary, bez dowodów i uzasadnień, i rzuca klątwę na wszelkie
wątpienie, które dla Greków jest w całym tego słowa znaczeniu
metodą filozoficzną. Chrystianizm potępia wiedzę i mądrość świata,
kulturę i wykształcenie. Zwraca się do prostaczków i niewolników, do
rzemieślników, do dzieci i do kobiet. Tylko takie audytorium zdolne
jest uwierzyć w opowiadane mu bajki. Ale pomiatając wartościami
intelektualnymi, chrześcijanie równocześnie głoszą, że tylko oni do-
stąpili jedynego prawdziwego objawienia, że tylko oni znają słuszne
zasady życia. Głoszą naukę, której każdy punkt polemiści pogańscy

⁷⁴ M. Simon, *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa I-IV w.*, s. 128.

⁷⁵ Tamże; zarzuty moralno-polityczne zob. Julian Apostata, *Przeciw Galilejczy-
kom*, 178A-B; s. 51; Orygenes, *Przeciw Celsusowi*, III,21-25; V,34-41; Porfiriusz
z Tyru, *Przeciw chrześcijanom*, IV,1-24b.

with the imperial repressive edicts which, from the time of Decius to Valerian and Diocletian, mark the second half of the third century, and Julian the Apostate, reigning 361-363, who briefly interrupted the triumphal march of the Christians and waged a fierce struggle against them, interrupted by his untimely death. The allegations of these polemicists can be divided into three groups. The first are of a historical and exegetical nature, others are of a political and moral nature, and the last are philosophical charges.⁷⁰

The criticism of revelation, the rejection of biblical anthropomorphism, and above all the condemnation of messianism as a dangerous current, open a catalogue of accusations of an exegetical nature. The pagan philosophers, with Celsus and Porphyry at the forefront, pasture Jesus, rejecting both his 'messianicity' and divinity. They attack the Gospels, demonstrating their internal contradictions. One could say that they become the forerunners of modern and critical exegesis. However, their aim is not to prove the authenticity of the texts or to come closer to revelation, but to ridicule the faith of Christians and to show its inferiority in relation to ancient philosophy.⁷¹

Considering morality and politics, atheism remains the most important allegation. According to pagan philosophers, Christians in their faith go back to the atheism of primitive peoples. Christians, reports Simon, having rejected state worship, "are both revolutionaries and godless. These subversives, fanatics, nourishing hatred of the human race, are the enemies of the State; the disciples of the unenlightened Jew are recruited from among the most wretched, darkest strata of the people and the dregs of society, and, as Jesus himself said, from among sinners. The ease with which the Church grants the forgiveness of sins by a simple rite of baptism is only

⁷⁰ For more on the attitude of ancient thinkers towards Christianity, see H. Chadwick, *Early Christian Thought and the Classical Tradition*, translated by P. Siejkowski, Poznań 2000; F. Ruggiero, „La follia dei cristiani” [Madness of Christians], translated by E. Łukaszyk, Kraków 2007.

⁷¹ For Porphyry's critique of Jesus and the Gospels, see *ibid*, *Against the Christians*, II-III, 18, pp. 35-102; for Celsus' charges, see Origen, *Contra Celsum*, VI, 1-81, pp. 287-340.

szczegółowo rozpatrzyli i potępili jako absolutnie nieprzyswajalny dla umysłu człowieka wykształconego⁷⁶.

Nie da się również, zdaniem filozofów, pogodzić z rozumem monoteizmu, który jest zresztą czysto teoretyczny, bowiem przeczy mu dogmat chrystologiczny. Nie można uznać cudów, bowiem sprzeciwiają się one naturze. Opór pogańskich myślicieli budzi w końcu przekonanie wierzących o końcu świata i zmartwychwstaniu umarłych. Są to tezy całkowicie sprzeczne z myślą grecką i w żadnym punkcie niemożliwe do przyjęcia. Niezrozumienie wiary chrześcijan widać najwyraźniej w kwestii odkupienia. „Umysł grecki, streszcza poglądy filozofów M. Simon, nie jest w stanie pojąć, że dla tego dzieła odkupienia Bóg przybiera ludzką postać, to znaczy zaznaje niesłychanego poniżenia. A jeżeli owo odkupienie miało się już dokonać, dlaczego nastąpiło tak późno? Dlaczego wieść o zbawieniu ogłoszona została w tak zapadłym kącie świata, wśród narodu żydowskiego? Dlaczego grzesznikom dano pierwszeństwo przed sprawiedliwymi? Jeśli Bóg nie mógł przeszkodzić męce swego syna, nie jest wszechmogący; jeżeli natomiast nie chciał jej przeszkodzić, widocznie męka Jezusa zgodna jest z porządkiem rzeczy. Kto twierdzi, że Bóg posłał swego syna, gdyż działał pod wpływem gniewu i chciał ukarać bezbożników, ten przypisuje Bogu czysto ludzkie uczucia. Takim samym błędem jest zapowiedź sądu ostatecznego, gdzie objawi się mściwość Boga (...)”⁷⁷.

Podsumowując zarzuty pogan, M. Simon zwraca uwagę na jeden wspólny punkt łączący antycznych krytyków chrześcijan: „atakują oni raczej nowatorstwo chrystianizmu i jego ekskluzywny charakter niż treść jego doktryny”⁷⁸. Ich reakcje są zbliżone do zachowań ludu i pozostają „wyrazem siły konserwatyizmu i tradycjonalizmu

⁷⁶ M. Simon, *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa I-IV w.*, s. 128-129; zarzuty filozoficzne zob. Julian Apostata, *Przeciw Galilejczykom*, 184B-213A, s. 51-55.

⁷⁷ M. Simon, *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa I-IV w.*, s. 131; zarzuty przeciwko chrześcijańskim prawdom wiary zob. Orygenes, *Przeciw Celsusowi*, II,33-36, s. 111-113; III,8081, s. 183-184; Porfiriusz z Tyru, *Przeciw chrześcijanom*, II,25, s. 69-71.

⁷⁸ M. Simon, *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa I-IV w.*, s. 131.

an encouragement to commit more of them. The Christian faith is irrational; it is to the measure of those who receive it.”⁷²

Pagan philosophers completely fail to understand and accept poverty. They consider treating it as a condition for entering the kingdom to be madness. “Culture, knowledge, property rights, all that ancient society respects and protects, for Christians is only a hindrance on the road to the kingdom. The scale of values is overturned and the traditional virtues go to serve Satan’s account.”⁷³

In their philosophical charges, the ancient thinkers, on the other hand, show the contradiction of Christianity with the Greek and Roman culture, which they value highly. According to the philosophers, the whole system of believers in Christ is a barbarous doctrine, unacceptable to the Greco-Roman mind and therefore remains a real betrayal. Christians give up their own great culture. “While the traditional philosophical systems strive for knowledge based on reason, [in the opinion of the ancient philosophers] Christianity requires only faith, blind faith, without evidence or justification, and puts a curse on all doubt, which for the Greeks is, in the whole sense of the word, the philosophical method. Christianity condemns the knowledge and wisdom of the world, culture and education. It addresses itself to simpletons and slaves, to craftsmen, to children and to women. Only such an audience is capable of believing the stories they are told. But, while belittling intellectual values, Christians at the same time proclaim that it is only they who have received the one true revelation, and it is only they who know the right way to live. They preach a doctrine, whose every point has been thoroughly examined and condemned by pagan polemicists as absolutely unintelligible to the mind of an educated man.”⁷⁴

⁷² M. Simon, *Verus Israel*, p. 128.

⁷³ *Ibid*; for moral and political charges see Julian the Apostate, *Against the Galileans*, 178A-B; p. 51; Origen, *Contra Celsum*, III,21-25; V,34-41; Porphyry of Tyre, *Against the Christians*, IV,1-24b.

⁷⁴ M. Simon, *Verus Israel*, pp. 128-129; for philosophical charges see Julian the Apostate, *Against the Galileans*, 184B-213A, pp. 51-55.

nie tylko środowisk sprawujących władzę polityczną i społecznie uprzywilejowanych, lecz również elity kulturalnej. *Mos maiorum* stanowi więź i fundament społeczeństwa, ale jest również kapitałem mądrości gromadzonej przez wieki i rodzajem probierza prawdy moralnej i intelektualnej⁷⁹.

Sami zaś chrześcijanie, odrzucając całkowicie pogańską tradycję religijną, dokonują apologii własnej wiary. Z kolei wobec antycznej filozofii apologeci i pierwsi teologowie zachowują zdrowy umiar. Dokonując selekcji, zatrzymują pewne motywy i powołują się na nie, rezygnują jednak z tych, które są sprzeczne z formującą się doktryną. Kryterium, jak pokaże analiza apologii, jest zawsze jedno, zgodność lub przeciwieństwo z danymi objawienia biblijnego.

ZAKOŃCZENIE

Chrześcijańskie apologie narodziły się w trakcie sporów pierwotnego Kościoła z Żydami i poganami. Zarzuty stawiane wyznawcom Nazarejczyka możemy odtworzyć na podstawie żydowskich i pogańskich pism. Talmud pozostaje najmocniejszym świadectwem żydowskich opinii. Z kolei pisma autorów pogańskich, historyków i filozofów, zawierają cały katalog zastrzeżeń, jakie żywili mieszkańcy *Imperium Romanum* wobec rodzącego się Kościoła. Odpowiedzią na te zarzuty pozostają wczesnochrześcijańskie apologie. Należy je zawsze sytuować w odpowiednim momencie historycznym. Dzieje początków apologii znakomicie podsumowuje M. Starowieyski (ur. 1937). „W połowie II w., stwierdza patrolog, powstaje chrześcijańska grupa inteligencji, pojawiają się pierwsi chrześcijanie intelektualści, którzy widzą jasno nienormalność sytuacji prawnej chrześcijan, widzą kłamstwo i oszustwo. Żądają prawa i prawdy. Kierują swe pisma do cesarzy, senatu, ludu rzymskiego, piszą i wyjaśniają, ofiarują współpracę, używają mniej lub bardziej zgrabnych argumentów. Zachowało się kilka takich apologii, np. pismo *Do Diogneta*, wiemy o dalszych kilkunastu. Z drugiej jednak strony panuje głuche

⁷⁹ Tamże, s. 131-132.

Neither, according to philosophers, can monotheism, which is in any case purely theoretical, be reconciled with reason, since it is contradicted by Christological dogma. Miracles cannot be recognised, since they are contrary to nature. The resistance of pagan thinkers is finally aroused by the believers' conviction about the end of the world and the resurrection of the dead. These theses are completely contrary to Greek thought and in no way acceptable. The misunderstanding of the faith of the Christians is seen most clearly in the question of redemption. "The Greek mind, as Simon summarizes the views of the philosophers, is unable to comprehend that God takes human form for this work of redemption, that is, suffers unheard-of humiliation. And if this redemption was to have already taken place, why did it come so late? Why was the news of salvation announced in such a remote corner of the world, among the Jewish people? Why were sinners given priority over the righteous? If God could not prevent his son's passion, he is not omnipotent; however, if he did not want to prevent it, apparently Jesus' passion is in line with the order of things. Whoever claims that God sent his son because he was acting under the influence of anger and wanted to punish the ungodly attributes to God purely human feelings. The same mistake is made of the announcement of the last judgment, where the vindictiveness of God will be revealed; (...)”⁷⁵

Summarizing the charges of the pagans, Simon notes one common point uniting the ancient critics of Christians: "they attack the novelty of Christianity and its exclusive character rather than the content of its doctrine."⁷⁶ Their reactions are similar to the behaviour of the people and remain "an expression of the strength of conservatism and traditionalism not only of those in political power and the socially privileged, but also of the cultural elite. *Mos maiorum* is the bond and

⁷⁵ M. Simon, *Verus Israel*, p. 131; For charges against Christian truths of faith see Origen, *Contra Celsum*, II,33-36, pp. 111-113; III,8081, pp. 183-184; Porphyry of Tyre, *Against the Christians*, II,25, pp. 69-71.

⁷⁶ M. Simon, *Verus Israel*, p. 131.

i pogardliwe milczenie, nie ma nawet pewności, czy one doszły do adresatów, i tylko czasami spada głowa któregoś z owych intelektualistów: Justyna, Apoloniosa... Ta pogarda dla prawdy, głuchota na argumenty, intelektualna zła wola jest duchowym męczeństwem autorów tych chrześcijańskich apologii. Ten dramat niemożności dogadania się ze światem pogańskim będzie rzutował na dalsze losy stosunków chrześcijan i pogan”⁸⁰. Zanim jednak rozkwitną apoloogie, najpierw pojawiają się zarzuty. W pierwszej kolejności Żydów, a potem pogan.

⁸⁰ M. Starowieyski, *Z historii wczesnego chrześcijaństwa. Biblia, męczennicy, poganie i inni*, Kraków 2015, s. 192.

the foundation of society, but it is also a capital of wisdom accumulated over centuries and a kind of test of moral and intellectual truth.”⁷⁷

In contrast, the Christians themselves, by completely rejecting the pagan religious tradition, make an apologia for their own faith. Apologists and early theologians, on the other hand, exercise healthy restraint with regard to ancient philosophy. In making their selections, they retain certain motives and refer to them, but they abandon those that are contrary to the doctrine that is being formed. The criterion, as the analysis of the apologia will show, is always one, conformity or contradiction with the data of biblical revelation.

CONCLUSIONS

Christian apologias were born in the course of the disputes of the early Church with Jews and Gentiles. We can reconstruct the charges brought against the followers of the Nazarene on the basis of Jewish and pagan writings. The Talmud remains the strongest testimony of Jewish opinions. The writings of pagan authors, historians and philosophers, on the other hand, contain a wide range of charges which the agitators of the Roman Empire held against the nascent Church. The answer to them is provided by the early Christian apologias. They should always be placed in their proper historical moment. The history of the early apologia is brilliantly summarised by Starowieyski (b. 1937). “In the mid-second century, states the patrologist, a Christian intellectual group is formed, the first Christian intellectuals appear, who clearly see the abnormality of the legal situation of Christians, they see lies and deception. They demand law and truth so they address their writings to the emperors, the senate, the Roman people, they write and explain, they offer cooperation, they use all sorts of arguments. Several such apologias have survived, e.g. the letter to Diognet, and we know of a dozen more. At the same time, however, there is a deafening and contemptuous silence, it is not even certain that they have reached their addressees,

⁷⁷ Ibid, pp. 131-132.

BIBLIOGRAFIA

- Baslez M.-F., *Prześladowania w starożytności. Ofiary, bohaterowie, męczennicy*, przekład E. Łukaszyk, Kraków 2009.
- Brown R.E., Meier J.P., *Antiochie et Rome. Berceaux du christianisme*, Paris 1988.
- Chadwick H., *Myśl chrześcijańska a tradycja klasyczna*, przekład P. Siejkowski, Poznań 2000.
- Chrostowski W., *Między synagogą a Kościołem. Dzieje św. Pawła*, Kraków 2015.
- Chrześcijanie w Cesarstwie Rzymskim II i III wieku. Wybrane zagadnienia życia społecznego*, red. W. Myszor, Katowice 2005.
- Cieciela J., *Powstanie Bar Kochby 132-135 po Chr.*, Zabrze 2008.
- Cohen A., *Talmud. Syntetyczny wykład na temat Talmudu i nauk rabinów dotyczących religii, etyki i prawodawstwa*, przekład R. Gromacka, Warszawa 1995.
- Cohen S.J.D., Satlow M., *Dominacja rzymska. Powstanie żydowskie i zburzenie drugiej Świątyni*, w: *Starożytny Izrael. Od Abrahama do zburzenia Świątyni Jerozolimskiej przez Rzymian*, red. H. Shanks, przekład W. Chrostowski, Warszawa 2007, s. 385-428.
- Crouzel H., *Orygenes*, przekład J. Margański, Kraków 2004².
- Euzebiusz z Cezarei, *Historia Kościelna. O męczennikach palestyńskich*, przekład A. Lisiecki, Poznań 1924.
- Fiedrowicz M., *Christen und Heiden. Quellentexte zu ihrer Auseinandersetzung in der Antike*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2004.
- Fiedrowicz M., *Apologie im frühen Christentum. Die Kontroverse um den christlichen Wahrheitsanspruch in den ersten Jahrhunderten*, Paderborn/München/Wien/Zürich 2006³.
- Fiedrowicz M., *Teologia ojców Kościoła. Podstawy wczesnochrześcijańskiej refleksji nad wiarą*, przekład W. Szymona, Kraków 2009.
- Pierwsi świadkowie*, przekład A. Świderkówna, Kraków 1998.
- Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, przekład Z. Kubiak, J. Radożycki, Warszawa 1993³.
- Julian Apostata, *Przeciw Galilejczykom*, przekład A. Pająkowska, Poznań 2012.
- Justyn Męczennik, 1 i 2 Apologia. *Dialog z Żydem Tryfonem*, przekład L. Misiarczyk, Warszawa 2012.
- Kelly J.N.D., *Początki doktryny chrześcijańskiej*, przekład J. Mruwkówna, Warszawa 1988.
- Levine L.I.A., *Judaizm od zburzenia Jerozolimy do upadku drugiego powstania żydowskiego (lata 70-135)*, w: *Chrześcijaństwo a judaizm rabiniczny. Historia*

yet occasionally one of these intellectuals is heard to be beheaded: Justin, Apollonius... This contempt for truth, deafness to arguments, intellectual ill-will is the spiritual martyrdom of the authors of the Christian apologias. This drama of the impossibility of coming to terms with the pagan world will have an impact on the future fate of relations between Christians and Gentiles.⁷⁸ However, before apologias flourish, there are charges. First, of all the Jews, and then of the Gentiles.

BIBLIOGRAPHY

- Baslez M.-F., *Les persécutions dans l'Antiquité. Victimes, héros, martyrs*. Paris: Fayard, translated by E. Łukaszyk, Kraków 2009.
- Brown R.E., Meier J.P., *Antiochie et Rome. Berceaux du christianisme*, Paris 1988.
- Chadwick H., *Early Christian Thought and the Classical Tradition*, translated by P. Siejkowski, Poznań 2000.
- Chrostowski W., *Między synagogą a Kościołem. Dzieje św. Pawła* [Between the Synagogue and the Church. The history of St. Paul], Krakow 2015.
- Chrześcijaństwo w Cesarstwie Rzymskim II i III wieku. Wybrane zagadnienia życia społecznego [Christians in the Roman Empire of the Second and Third Centuries. Selected Problems of Social Life], ed. W. Myszor, Katowice 2005.
- Ciecieliąg J., *The Bar Kochba Revolt 132-135 after Chr.*, Zabrze 2008.
- Cohen A., *Everyman's Talmud. A summary of the teachings of the Talmud on religion, ethics, folklore, and jurisprudence*, translated by R. Gromacka, Warsaw 1995.
- Cohen S.J.D., Satlow, *Roman Domination: The Jewish Revolt and the Destruction of the Second Temple, in Ancient Israel – From Abraham to the Roman Destruction of the Temple*, ed. by H. Shanks, translated by W. Chrostowski, Warsaw 2007, pp. 385-428.
- Crouzel H., *Origenes*, translated by J. Marganski, Krakow 2004².
- Eusebius of Caesarea, *The Ecclesiastical History and the Martyrs of Palestine, II*, 23, 1-20, translated by A. Lisiecki, Poznań 1924.

⁷⁸ M. Starowieyski, *Z historii wczesnego chrześcijaństwa. Biblia, męczennicy, poganie i inni* [From the history of early Christianity. The Bible, martyrs, pagans and others], Krakow 2015, p. 192.

- początków oraz wczesnego rozwoju, red. H. Shanks, przekład W. Chrostowski, Warszawa 2013, s. 211-247.
- Lisicki P., Czy Jezus jest Bogiem? Od judaizmu do chrześcijaństwa, Kraków 2014.
- Lukian, Dialogi wybrane, t. II, przekład M.K. Bogucki, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962.
- Marek Aureliusz, Rozmyślania, przekład M. Reiter, Warszawa 2009.
- Misiarczyk L., Kształtowanie się tożsamości Kościoła w opozycji do judaizmu na podstawie Listów św. Ignacego z Antiochii, w: Skąd Kościół? Wokół współczesnych pytań o początki chrześcijaństwa, red. H. Seweryniak, M. Skierkowski, Płock 2011, s. 212-229.
- Orygenes, Przeciw Celsusowi, przekład S. Kalinkowski, Warszawa 1986.
- Pierwi apologetyci greccy, przekład, wstęp i komentarz L. Misiarczyk, Kraków 2004.
- Porfiriusz z Tyru, Przeciw chrześcijanom, przekład P. Ashwin-Siejkowski, Kraków 2006.
- Ratzinger J., Jezus z Nazaretu. Studia o chrystologii. *Opera omnia*, t. VI/1, przekład M. Górecka, W. Szymona, Lublin 2015.
- Ruggiero F., Szaleństwo chrześcijan. Paganie wobec chrześcijaństwa w pierwszych pięciu wiekach, przekład E. Łukaszyk, Kraków 2007.
- Seweryniak H., Geneza Kościoła i pierwsze etapy jego rozwoju, w: Skąd Kościół? Wokół współczesnych pytań o początki chrześcijaństwa, red. H. Seweryniak, M. Skierkowski, Płock 2011, s. 185-211.
- Simon M., Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa I-IV w., przekład E. Bąkowska, Warszawa 1992.
- Skierkowski M., Uczłowieczony Bóg. Chrystologia fundamentalna, Płock 2013.
- Starowieyski M., Z historii wczesnego chrześcijaństwa. Biblia, męczennicy, poganie i inni, Kraków 2015.
- Swetoniusz, Żywoty Cezarów, przekład J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław 2004.
- Tacyt, Wybór pism, przekład S. Hammer, Wrocław 2004.
- Tertulian, Apologetyk „Pisma Ojców Kościoła”, t. XX, red. J. Sajdak, Poznań 1947.
- Verweyen H., Gottes letztes Wort. Grundriss der Fundamentaltheologie, Regensburg 2002⁴.
- Wróbel M.S., Jezus i Jego wyznawcy w Talmudzie. Analiza tekstologiczna, historyczna i socjologiczna, Lublin 2013.
- Wróbel M.S., Krytyka tekstologiczna i historyczna passusów Talmudu o Jezusie i chrześcijaństwie, w: Jezus i chrześcijanie w źródłach rabinicznych. Perspektywa historyczna, społeczna, religijna i dialogowa, red. K. Pilarczyk, A. Mrozek, Kraków 2012, s. 15-50.

- Fiedrowicz M., *Christen und Heiden. Quellentexte zu ihrer Auseinandersetzung in der Antike*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2004.
- Fiedrowicz M., *Apologie im frühen Christentum. Die Kontroverse um den christlichen Wahrheitsanspruch in den ersten Jahrhunderten*, Paderborn/München/Wien/Zürich 2006³.
- Fiedrowicz M., *Theology of the Church Fathers. Fundamentals of early Christian reflection on faith*, translated by W. Szymon, Kraków 2009.
- Pierwsi świadkowie [First Witnesses], translated by A. Świderkówna, Kraków 1998.
- Joseph Flavius, *The Ancient History of Israel*, translated by Z. Kubiak, J. Radożycki, Warsaw 1993³.
- Julian the Apostate, *Against the Galileans*, translated by A. Pająkowska, Poznań 2012.
- Justin Martyr, 1 and 2 *Apologia*. Dialogue with Tryphon, translated by L. Misiarczyk, Warsaw 2012.
- Kelly J.N.D., *Early Christian Doctrines*, translated by J. Mruwkówna, Warsaw 1988.
- Levine L.I.A., "Judaism from the Destruction of Jerusalem to the End of the Second Jewish Revolt: 70-135 C.E." Part II, in *Christianity and Rabbinic Judaism – a Parallel History of the Origins and Early Development*, ed. by H. Shanks, translated by W. Chrostowski, Warsaw 2013, pp. 211-247.
- Lisicki P., *Czy Jezus jest Bogiem? Od judaizmu do chrześcijaństwa*, [Is Jesus God? From Judaism to Christianity], Krakow 2014.
- Lucian, *The Passing of Peregrinus*, 13, in: *ibid*, *Selected Dialogues*, vol. II, online <https://www.tertullian.org/rpearce/lucian/peregrinus.htm> accessed on 10.00.2021.
- Marcus Aurelius, *The Meditations of Marcus Aurelius*, translated by M. Reiter, Warsaw 2009.
- Misiarczyk L., *Kształtowanie się tożsamości Kościoła w opozycji do judaizmu na podstawie Listów św. Ignacego z Antiochii*, [The formation of the identity of the Church in opposition to Judaism according to the Letters of St. Ignatius of Antioch], in: *Where did the Church come from? Around contemporary questions about the origins of Christianity*, ed. H. Seweryniak, M. Skierkowski, Płock 2011, pp. 212-229.
- Origen, *Contra Celsum*, II, 1-9, translated by S. Kalinkowski, Warsaw 1986.
- Misiarczyk L., *First Greek Apologists*, translation, introduction and commentary, Kraków 2004.
- Porphyry of Tyre, *Against Christians*, translated by P. Ashwin-Siejkowski, Krakow 2006.

Wysocki M., *Eschatologia okresu prześladowań na podstawie pism Tertuliana i Cypriana*, Lublin 2010.

Abstrakt

Artykuł stanowi próbę rekonstrukcji zarzutów Żydów i pogan wobec chrześcijan w pierwotnym Kościele. Autor po uwagach wprowadzających, systematycznie odtwarza argumenty obu grup, porządkuje je i przedstawia. Sięga do starożytnych źródeł, Talmudu i pism pogańskich, w celu wydobywania zarzutów. Katalog argumentów przeciwników chrześcijan stanowi podstawę dla rodzących się apologii, które stanowią odpowiedź daną przez wyznawców Jezusa przeciwnikom.

Słowa kluczowe: apologia, pierwotny Kościół, chrześcijanie, zarzuty, Żydzi, poganie

- Ratzinger, J., Jesus of Nazareth. Studies on Christology. *Opera omnia*, vol. VI/1; online <https://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm?recnum=3836> accessed on 27.10.2021.
- Ruggiero F., “La follia dei cristiani” [Madness of Christians], translated by E. Łukaszyk, Kraków 2007.
- Geneza Kościoła i pierwsze etapy jego rozwoju [Genesis of the Church and the first stages of its development] in: Skąd Kościół? Wokół współczesnych pytań o początki chrześcijaństwa [Where did the Church come from? Around contemporary questions about the origins of Christianity], ed. H. Seweryniak, M. Skierkowski, Płock 2011, pp. 185-211.
- Simon M., Verus Israel: Study of the Relations Between Christians and Jews in the Roman Empire, AD 135-425 (Littman Library of Jewish Civilization), translated by E. Bąkowska, Warsaw 1992.
- Skierkowski M., Uczłowieczony Bóg. Chrystologia fundamentalna [The Humanised God. Fundamental Christology], Płock 2013.
- Starowieyski M., Z historii wczesnego chrześcijaństwa. Biblia, męczennicy, poganie i inni [From the history of early Christianity. The Bible, martyrs, pagans and others], Krakow 2015.
- Swetoniusz, Żywoty Cezarów, przekład J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław 2004.
- Tacitus, Annals, XV,44; in: *ibid.* Selected Writings, translated by S. Hammer, Wrocław 2004.
- Tertullian, Apologetics III,5, “Pisma Ojców Kościoła” [Writings of the Fathers of the Church], vol. XX, ed. by J. Sajdak, Poznań 1947.
- Verweyen H., Gottes letztes Wort. Grundriss der Fundamentaltheologie, Regensburg 2002⁴.
- Wróbel M.S., Jezus i Jego wyznawcy w Talmudzie. Analiza tekstologiczna, historyczna i socjologiczna, [Jesus and His followers in the Talmud. Textological, historical and sociological analysis], Lublin 2013.
- Wróbel M.S., Wróbel, Krytyka tekstologiczna i historyczna passusów Talmudu o Jezusie i chrześcijaństwie [Textological and historical criticism of the Talmudic passages about Jesus and Christianity], in: Jezus i chrześcijanie w źródłach rabinicznych. Perspektywa historyczna, społeczna, religijna i dialogowa [Jesus and Christians in rabbinical sources. Historical, social, religious and dialogue perspective], ed. by K. Pilarczyk, A. Mrozek, Kraków 2012, p. 15-50.
- Wysocki M., Eschatologia okresu prześladowań na podstawie pismach Tertuliana i Cypriana [Eschatology of the Time of Persecutions in the Writings of Tertullian and Cyprian], Lublin 2010.

Abstract

The article attempts to reconstruct the charges of Jews and Gentiles against Christians in the early Church. Following his introductory remarks, the author systematically recreates the arguments of both groups, arranges and presents them. He reaches back to ancient sources, the Talmud and pagan writings, in order to retrieve the charges. The selection of arguments of the anti-Christians provides the basis for the emerging apologias, which constitute the response given by followers of Jesus to their opponents.

The article is an attempt to reconstruct the accusations of Jews and pagans against Christians in the early Church. Following the introductory remarks, the author systematically recreates the arguments of both groups, arranges them and presents them. He uses ancient sources, the Talmud and pagan writings, to formulate the allegations. The selection of arguments of adversaries of Christians provides the basis for the rising apologias that are the answer given by the followers of Jesus to their opponents.

Keywords: apologia, early Church, Christians, charges, accusations, Jews, Gentiles, pagan